

Landschapsbiografie van de Engbertsdijksvenen

Historisch-geografisch onderzoek naar een Natura 2000 terrein in de gemeente Twenterand

Projectnummer: CA2025

Colofon

Titel Landschapsbiografie van De Engbertsdijkvenen. *Historisch-geografisch onderzoek naar een Natura 2000 terrein in de gemeente Twenterand*

Auteurs Celeste Alink, Susanne Coppens & Dennis Worst

Opdrachtgever Bouwteam Roelofs
Postbus 12
7683 ZG Den Ham

Contactpersoon: André Withaar (ontwerpleider)

Opdrachtnemer Cultuurland Advies
Postbus 20
8180 AA Heerde

Susanne Coppens (projectleider landschap en cultuurhistorie)

Projectcode CA2025

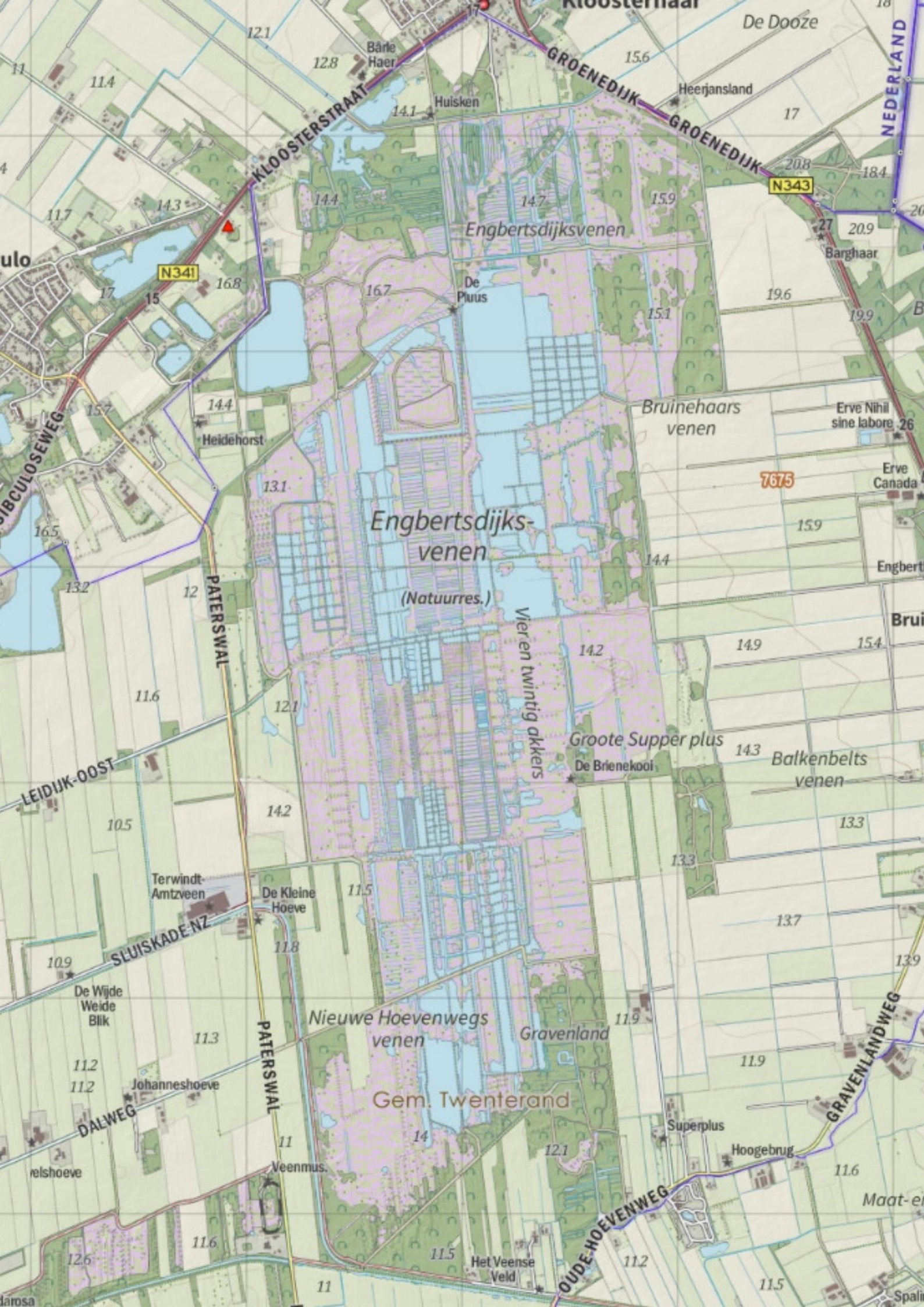
Versie 1 (eindversie)

Datum 18 juni 2021

Inhoud

Inleiding en leeswijzer	6
Aanleiding en doel van het onderzoek	6
Methodiek	6
Landschapsmatrix	7
Inventarisatie en waardering	7
Kansencatalogus en aanbevelingen	8
Leeswijzer	8
1. Het natuurlijke landschap en de eerste bewoners	10
1.1 Pleistocene landschapsontwikkeling	10
1.2 Holocene landschapsontwikkeling	13
1.3 Prehistorische bewoning	18
2 Middeleeuwse dorpslandschappen	22
2.1 Een eindeloze veenwildernis	22
2.2 De agrarische veenontginningen van Vriezenveen	24
2.3 Het klooster Sibculo	29
2.4 Markengenootschappen en het gebruik van het veengebied	30
2.5 Wonen in een grensgebied	35
3 Het recente landschap	38
3.1 Vervening	39
3.2 Wonen rond het veen	43
3.3 De Engbertsdijksvenen als natuurgebied	46
4. Waardering van landschappelijke en cultuurhistorische elementen	52
4.1 Methodiek	52
4.2 Waardering van elementen uit tijdsvenster 1	55
4.3 Waardering van elementen uit tijdsvenster 2	57
4.4 Waardering van elementen uit Tijdsvenster 3	59
5 Kansencatalogus en aanbevelingen	62
5.1 Tijdsvenster 1. Het natuurlijke landschap en de eerste bewoners	62
5.2 Tijdsvenster 2. Middeleeuwse dorpslandschappen	63
5.3 Tijdsvenster 3. Het recente landschap	63
5.4 Uitkomsten digitale bijeenkomst	64
5.5 Overige ideeën en aanbevelingen	67
Bibliografie	69
Lijst met afbeeldingen	71
Lijst met archiefbronnen	72

KLOOSTERSTRAAT

GROENEDIJK

N341

N343

7675

Engbertsdijks-
venen
(Natuurres.)

PATERSWAL

Vieren twintig dkkers

Groote Supper plus
De Brienekool

LEIDIJK-OOST

SLUISKADENZ

PATERSWAL

Nieuwe Hoevenwegs
venen

Gem. Twenterand

DALWEG

PATERSWAL

OUDE HOEVENWEG

GRAVENLANDWEG

NEDERLAND

De Dooze

Bärle Haer

Huisken

Heerjansland

Engbertsdijksvenen

De Plus

Bruinehaars
venen

Erve Nihil
sine labore

Erve
Canada

Heidehorst

Engbert

Bru

Balkenbelts
venen

Terwindt
Amtzveen

De Kleine
Hoeve

De Wijde
Weide
Blik

Johanneshoeve

relshoeve

Veenmus

Gravenland

Superplus

Hoogbrug

Maat-e

Het Veense
Veld

Spal

Inleiding en leeswijzer

Aanleiding en doel van het onderzoek

Het Natura 2000 gebied Engbertsdijksvenen is gelegen in het noorden van de gemeente Twenterand in Overijssel, vlakbij de grens met de gemeente Hardenberg en de Duitse grens. Het vormt één van de grootste en laatste hoogveengebieden van Nederland. Het gebied is beschermd als Staatsnatuurmonument en Natura 2000 terrein. De kern van het gebied wordt gevormd door een intact hoogveenterrein van zo'n 17ha. De natuurwaarden in het gebied staan sterk onder druk door factoren als uitdroging, klimaatverandering en een hoge stikstofdepositie. Vanwege de grote ecologische waarden wordt sterk ingezet op behoud en versterking van het hoogveen. In het kader daarvan worden er in de toekomst werkzaamheden uitgevoerd die in lijn liggen met het Natura 2000 beheerplan. Het grootste gedeelte van de Engbertsdijksvenen is eigendom van Staatsbosbeheer (ca. 1000ha).

Voor de natuurherstelmaatregelen wordt in opdracht van Staatsbosbeheer een ontwerp gemaakt, daarbij is naast de natuurlijke waarden ook aandacht voor de landschappelijke en cultuurhistorische waarden van het gebied. Het is daarom noodzakelijk om deze waarden goed in kaart te brengen. Het landschap in de Engbertsdijksvenen is tot stand gekomen door een eeuwenlange wisselwerking tussen mens en natuur. In het verleden lag de nadruk bij het beheer hoofdzakelijk op de ecologische waarden van het gebied. Ondanks de vele publicaties omtrent de Engbertsdijksvenen ontbreekt een overzicht van de landschappelijke en cultuurhistorische waarden. Deze landschapsbiografie geeft daarvoor een aanzet.

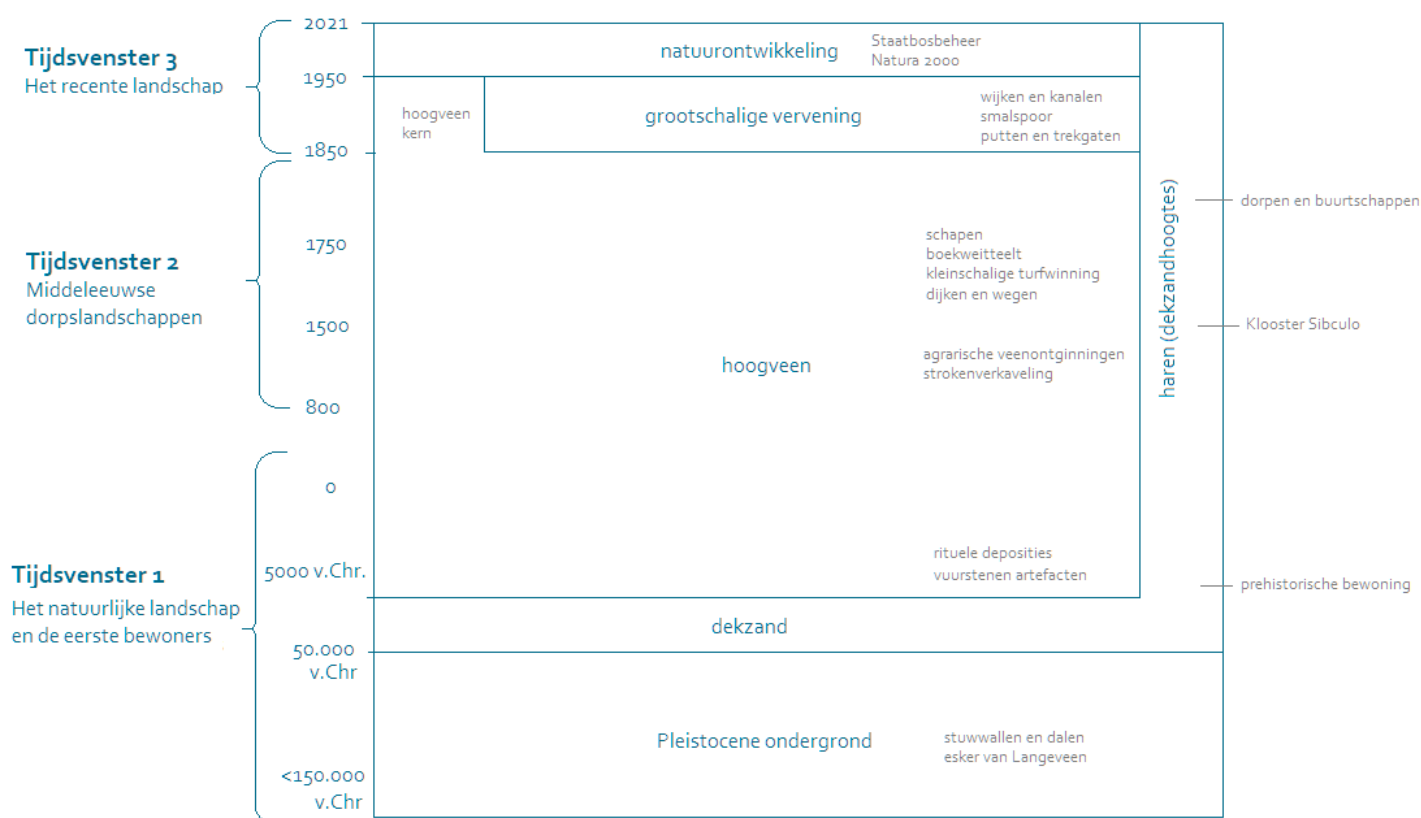
Methodiek

Om landschap en cultuurhistorie als integraal onderdeel in de planvorming mee te nemen hebben Staatsbosbeheer en Bouwteam Roelofs Cultuurland Advies en Landschap Overijssel gevraagd om een beknopte landschapsbiografie voor de Engbertsdijksvenen op te stellen. Een landschapsbiografie vertelt de ontstaansgeschiedenis van een gebied en biedt handvatten voor toekomstige ontwikkelingen. Voor het opstellen van deze landschapsbiografie is gebruik gemaakt van de door Landschap Overijssel ontwikkelde methodiek '*Dorpslandschappen en Tijdsvensters*', waarmee in kort tijdbestek de complexe gelaagdheid van het landschap inzichtelijk wordt gemaakt. Er wordt gewerkt met een indeling in drie tijdperiodes. Voor iedere tijdperiode is een overzichtskaart gemaakt die aan het eind van ieder hoofdstuk is terug te vinden.

- 1 *Het natuurlijke landschap en de eerste bewoners (<800) – Kaart 1 (blz. 20)*
- 2 *Het middeleeuwse dorpslandschap (800-1850) – Kaart 2 (blz. 36)*
- 3 *Het recente landschap (1850-heden) – Kaart 3 (blz. 50)*

Landschapsmatrix

Aan de hand van een landschapsmatrix wordt de ontwikkeling van het landschap door de eeuwen heen op schematische wijze weergegeven. De onderstaande landschapsmatrix geeft daarmee op een eenvoudige manier inzicht in de manier waarop de verschillende landschappen die in de Engbertsdijkvenen voorkomen met elkaar in verhouding staan en hoe deze zich in de loop der tijd hebben ontwikkeld. Met de landschapsmatrix wordt het verhaal van het gestapelde landschap leesbaar.

Inventarisatie en waardering

Als basis voor de landschapsbiografie zijn alle landschappelijke en cultuurhistorische elementen in de Engbertsdijkvenen geïnventariseerd in een GIS-database. Daarbij zijn niet alleen de nog bestaande elementen gekarteerd, maar ook (een deel van) de verdwenen elementen. Deze kunnen namelijk dienen als inspiratie bij toekomstige planvorming. De inventarisatie is uitgevoerd op basis van bestaande data, vakliteratuur en (historische) kaarten, aangevuld met controlerend veldwerk en beperkt archiefonderzoek. Een volledig overzicht van de geraadpleegde bronnen en datasets is te vinden vanaf bladzijde 73. Na de inventarisatie zijn alle nog bestaande elementen binnen het plangebied gewaardeerd. Het resultaat daarvan is samengebracht op de waarderingskaart (blz. 54). De wetenschappelijke waarderingsmethodiek wordt in hoofdstuk 4 nader toegelicht.

Kansencatalogus en aanbevelingen

Voor de geïnventariseerde en gewaardeerde cultuurhistorische elementen wordt een kort advies gegeven, bijvoorbeeld over aanbevolen maatregelen om de elementen te behouden of versterken. Deze adviezen zijn samen met een aantal algemene aanbevelingen opgenomen in de kansencatalogus vanaf bladzijde 61. In de kansencatalogus zijn ook enkele uitkomsten van gesprekken met omwonenden en betrokkenen opgenomen. De kansencatalogus is bedoeld ter inspiratie en bevat geen concrete plannen.

Leeswijzer

De hoofdstukken 1, 2 en 3 omvatten het inhoudelijke verhaal van het landschap in chronologische volgorde en met een thematische indeling. Daarin zijn enkele kaderteksten opgenomen met onderwerpen die geen deel uitmaken van het thematische of chronologische verhaal, maar wel van belang zijn om de bredere (landschaps)ontwikkeling beter te begrijpen. Aan het einde van ieder hoofdstuk volgt een overzichtskaart waarop de belangrijkste landschappelijke en cultuurhistorische elementen uit die periode terug te vinden zijn. In hoofdstuk 4 is de wetenschappelijke waarderingsmethodiek uitgewerkt en een overzicht van de gewaardeerde elementen en de waarderingskaart (kaart 4). Het laatste hoofdstuk 5 bevat de kansencatalogus en aanbevelingen.

1. Het natuurlijke landschap en de eerste bewoners

<800 v.Chr.

1.1 Pleistocene landschapontwikkeling

De ontwikkeling van het landschap in de Engbertsdijksvenen kan niet los gezien worden van veel bredere landschapsvormende processen in Oost-Nederland en Duitsland. De huidige landschappelijke structuur is het gevolg van geologische processen die tijdens het Pleistoceen (2,58 miljoen - 11.700 jaar geleden) en het Holoceen (11.700 – heden) plaatsvonden. De Engbertsdijksvenen behoren tot een uitgestrekte laagte, die grofweg begrensd wordt door de Vecht in het noorden, de stuwwal van Itterbeck in het oosten, de gestuwde afzettingen en het dekzandlandschap bij Geesteren en Albergen in het zuiden en de Regge en de stuwwal bij Daarle-Wierden in het oosten. Op de geomorfologische kaart (blz. 12) en de hoogtekartaar (blz. 11) is de ligging op de rand van deze natuurlijke laagte goed te zien.

Het Saalien

Tijdens het Saale-ijstijd (238.000-128.000 jaar geleden) werd de basis van het landschap zoals we dat vandaag de dag kennen gelegd. Een groot deel van het reliëf in Oost-Nederland is ontstaan door de schuivende werking van het landijs, dat ons land tijdens deze periode vanuit Scandinavië bereikte. De ijskap strekte zich tijdens de maximale uitbreiding zo'n 150.000 jaar geleden uit tot ongeveer de lijn Haarlem-Utrecht-Nijmegen. Waar een ijslob lag werden diepe dalen uitgesleten, langs de randen van de gletsjer werd de ondergrond juist omhooggestuwd. De Engbertsdijksvenen liggen op de rand van een stuwwallencomplex dat zich uitstrekt tot ver in Duitsland. Vanaf de landsgrens rijkt een hoogte van zo'n 9km lang in noordoost-zuidwestelijke richting naar Kloosterhaar en Sibculo. Het is een uitloper van de stuwwal van Itterbeck, met een hoogte variërend tussen de 10-25m +NAP en een breedte van ca. 1km. De rug wordt in het landschap op sommige plaatsen onderbroken, maar vormt in de ondergrond nog altijd een geheel. De stuwwal bereikt rond Sibculo-Kloosterhaar niet de hoogte die kenmerkend is voor veel andere stuwwallen in Overijssel die in dezelfde periode zijn gevormd, zoals de Holterberg en de Braamberg (beide ca. 75m +NAP). We hebben hier te maken met een zogenaamde overreden stuwwal. De gletsjer is over de opgestuwde rug heen geschoven en heeft het reliëf weer afgevlakt. Het ijs bracht een grote hoeveelheid grind en puin met zich mee, dat als een dikke laag keileem werd afgezet. De ondergrond rond de Engbertsdijksvenen bestaat uit een combinatie van zand en grindafzettingen uit de periode vóór de ijsbedekking, met daarbovenop een pakket keileem dat behoort tot de Formatie van Drenthe. De keileemlagen die tijdens de ijstijd werden afgezet zijn slecht waterdoorlatend en spelen een grote rol in de hydrologie van het gebied. Met name in de laaggelegen vlakten zorgden de keileemlagen in de ondergrond voor een slechte afwatering.¹ Onder het landijs kon in sommige gevallen een smeltwaterstroom ontstaan waarin sediment werd afgezet. Er vormde zich dan een zogenaamde esker, een bijzonder geologisch verschijnsel waarvan in Nederland slechts één voorbeeld bekend is. Deze enige officieel erkende esker van Nederland ligt bij Langeveen, aan de oostkant van de Engbertsdijksvenen.²

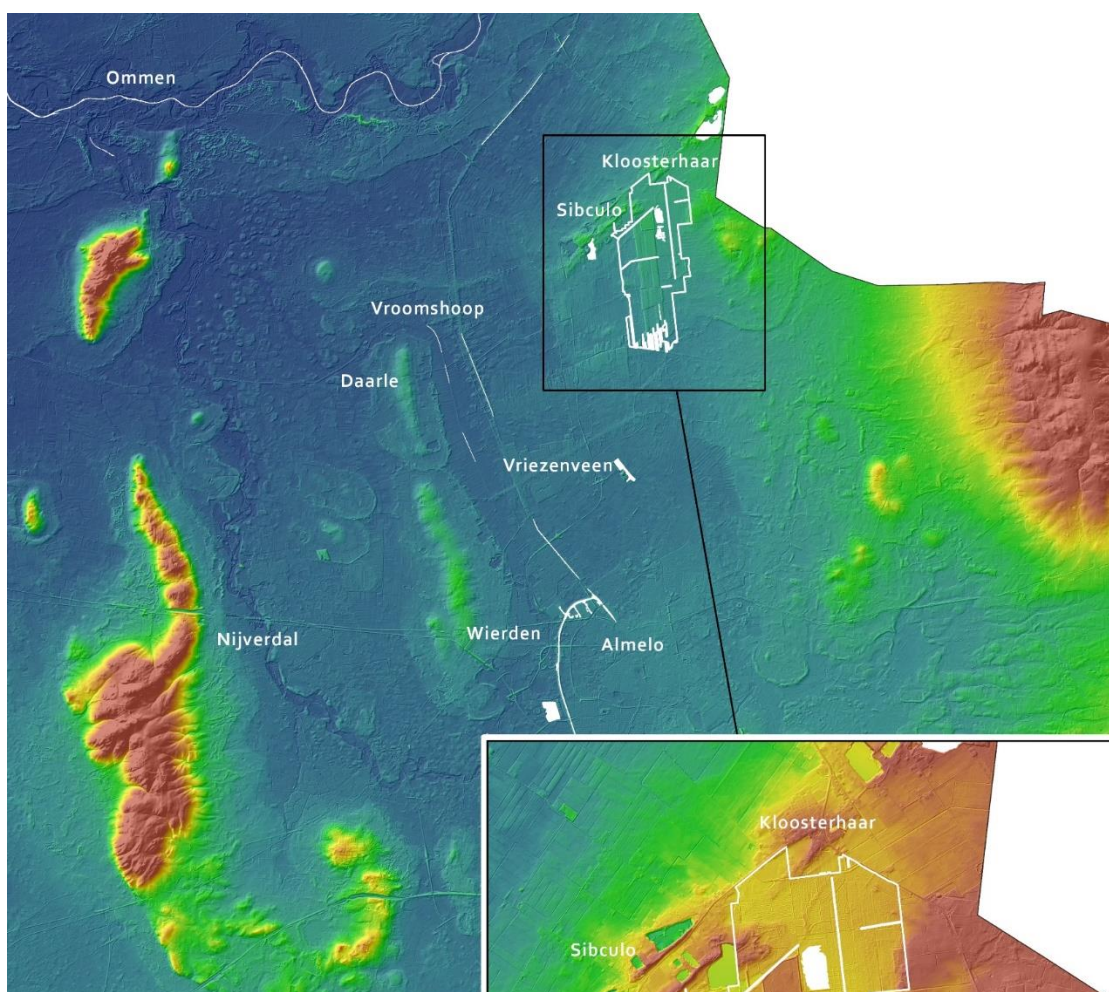
Het Weichselien (116.000 – 11.700 jaar geleden)

Na de Saale-ijstijd volgde een relatief korte warmere periode waarin de ijskap zich terugtrok. Deze periode werd al snel weer opgevolgd door een nieuwe ijstijd, het Weichselien (116.000-11.700 jaar geleden). Het landijs bereikte Nederland in deze periode niet. Wel was het erg koud en het landschap veranderde in een poolwoestijn met weinig vegetatie, zeker tegen het einde van het Pleniglaciaal

¹ Natura 2000 Beheerplan Engbertsdijksvenen

² Jongmans et al. 2013, 217-241

(73.000-12.500 jaar geleden), de koudste periode van het Weichselien. De bodem was permanent bevroren (*permafrost*) en in het koude en droge klimaat had de wind vrij spel over het kale landschap. Het zand dat aan het oppervlakte lag kon door het gebrek aan vegetatie makkelijk verstuiven. Er werd een dik pakket dekzand afgezet, dat we terugvinden tegen de flanken van de stuwwallen. Dit fijne, lemige zand staat bekend als het oude dekzand. In de laatste fase van het Weichselien (ca. 13.000 – 12.000 jaar geleden) fluctueerde de temperatuur sterk. Tijdens de koudere perioden werd opnieuw een laag dekzand afgezet, die we het jonge dekzand noemen. De stuwwallen uit het Saalien en de dekzandruggen en –kopjes die tijdens het Weichselien zijn gevormd steken boven het verder laaggelegen landschap uit.³ Het toponiem *-haar*, dat in het gebied rond de Engbertsdijksvenen veelvuldig voorkomt, verwijst naar een hoge zandrug in het landschap. Denk bijvoorbeeld aan plaatsnamen als Bruinehaar, Kloosterhaar, Westerhaar, Balderhaar en de Berghaar. Het waren in het verleden de enige plaatsen die geschikt waren voor bewoning.

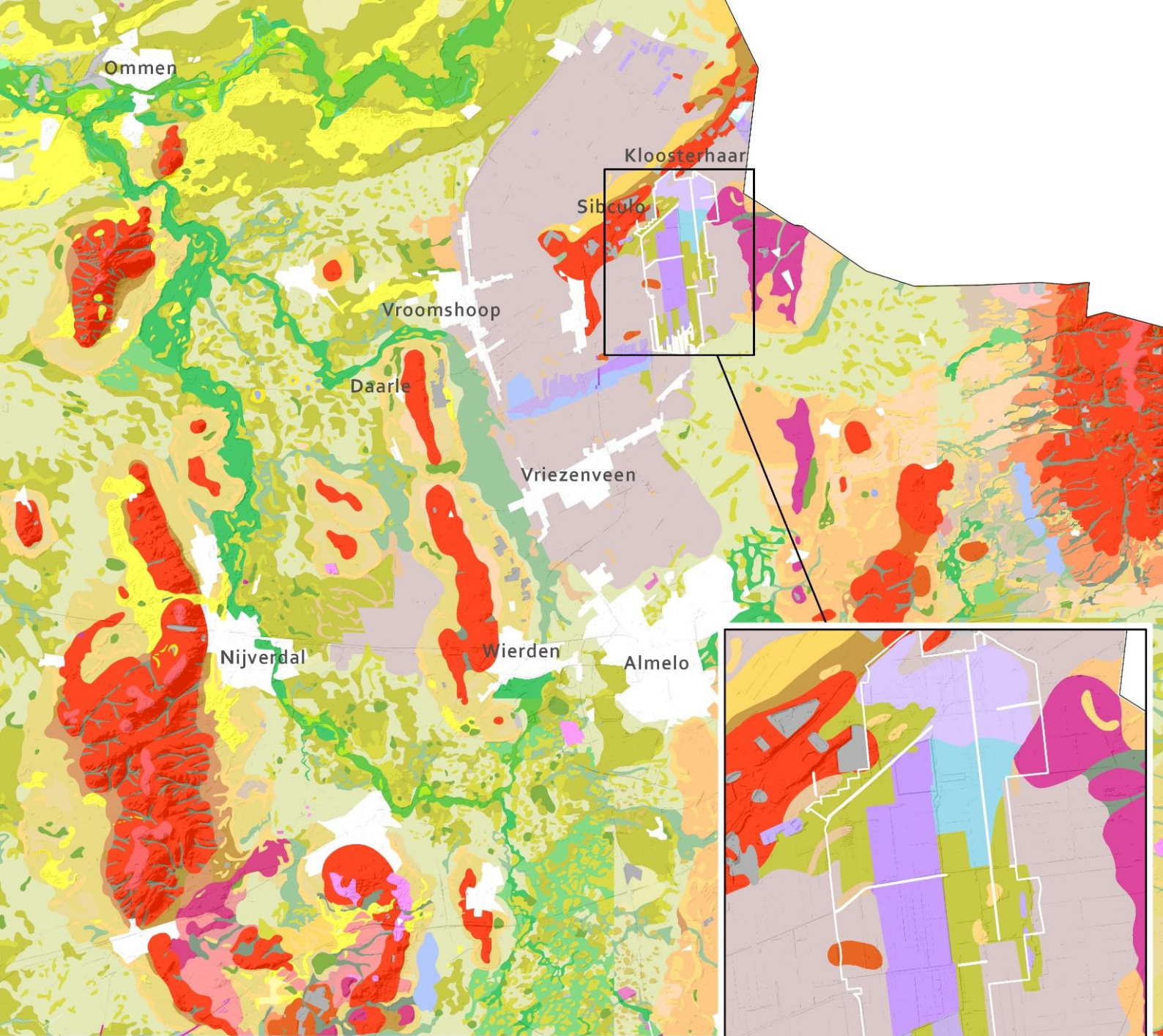
<<

Afb. 1.2 De Engbertsdijksvenen op de hoogtekartaar (AHN3). De laagte tussen de Pleistocene afzettingen is hierop goed te zien. Een deel van de Engbertsdijksvenen ligt tegenwoordig hoger dan de omgeving, waar de veenlaag volledig afgegraven is.

>>

Afb. 1.3 Geomorfologische kaart van de Engbertsdijksvenen en omgeving

³ Jongmans et al. 2013, 254-263

Geomorfologische kaart

- Beek(dal)overstromingsvlakte
- Beekdalbodem
- Beekdalbodem met meanderruggen en geulen
- Boezemland, vlietland, moerassige vlakte
- Daluitspoelingswaai
- Dalvormige laagte
- Dekzandkopje
- Dekzandplateau
- Dekzandrug
- Dekzandvlakte
- Dekzandwielving
- Dekzandwielvingen
- Doorbraakwaai
- Droogdal
- Glooiing van hellingafspoelingen
- Gordeldekzandglooiing
- Gordeldekzandrug
- Gordeldekzandvlakte
- Gordeldekzandwielvingen
- Groeve
- Grondmoreneglooiing
- Grondmoreneglooiing of smeltwaterglooiing met resten van grondmorene
- Grondmorenerug
- Grondmorenewielvingen
- Laagte met randwal incl. pingorines
- Laagte ontstaan door afgraving
- Laagte zonder randwal
- Landduin
- Landduinen met bijbehorende vlakten en laagten
- Meanderruggen en -geulen
- Ontgonnen veenvlakte

- Overloop- of crevassegeul
- Plateau-achtige storthoop, opgehoogd, opgespoten terrein of kunstmatig eiland
- Plateau-achtige veenrest
- Restgeul
- Smeltwaterheuvel
- Smeltwaterrug
- Smeltwaterterras, 'Kame'
- Storthoop
- Storthopen met grind-, zand-, kleigaten of ijzerkullen
- Stui fzandvlakte
- Stuwwal
- Stuwwalplateau
- Trechtvormig droogdal
- Veenkoloniale ontginningsvlakte
- Veenrest-dijk
- Veenrest-heuvel
- Veenrest-ruggen
- Veenrestvlakte
- Vlakte ontstaan door afgraving en/of egalisatie
- Vlakte van grondmorene
- Vlakte van rivierafzettingen
- Vlakte van smeltwaterafzettingen
- Vlakte van sneeuwmeltwaterafzettingen
- Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden of löss
- Wielvingen in sneeuwmeltwaterafzettingen

1.2 Holocene landschapsontwikkeling

Het Pleistoceen werd rond 11.700 jaar geleden opgevolgd door een warmere en nattere periode waarin we vandaag de dag nog steeds leven; het Holoceen. Door de stijgende temperatuur begonnen de ijskappen te smelten en steeg de zeespiegel. Aan het begin van het Holoceen bestond het landschap nog uit een grote zandvlakte met weinig vegetatie. Het open landschap veranderde al snel in een beboste omgeving. De eerste bossen bestonden uit kouderesistente boomsoorten, zoals dwergberk, dwergwilg en iets later ook grove den. Zo'n 9000 jaar geleden konden ook warmteminnende soorten als hazelaar en eik zich vestigen in het Oost-Nederlandse landschap. De hoger gelegen en goed ontwaterde gronden raakten als eerste bedekt met een aaneengesloten oerbos. Het ging dan om de gestuwde afzettingen bij Sibculo, Bruinehaar, Langeveen en Kloosterhaar. In de lageregelegen gebieden kwam andere vegetatie tot ontwikkeling.

Veeenvorming

Door het warmere en nattere klimaat waren de omstandigheden voor veenvorming tijdens het Holoceen gunstig. Het vochtige klimaat leidde tot een jaarlijks neerslagoverschot, en vanwege de zeespiegelstijging steeg ook de grondwaterstand in het achterland. Al snel trad er veenvorming op in de laagste delen van het landschap. Dat waren de Pleistocene dalen en gebieden die tijdens het Weichselien waren uitgestoven. In de Engbertsdijksvenen liggen in de ondergrond twee noordoost-zuidwest georiënteerde erosiedalen, de meest noordelijk loopt net ten zuiden van de lijn Sibculo-Kloosterhaar.⁴ Het kan gezien worden als een oude zijtak van de Linder- en Daarlerbeek. Het zijn deze locaties waar de eerste veenvorming verwacht mag worden. Wanneer dat precies was is niet met zekerheid te zeggen. Onderzoek naar de veenkern in de Engbertsdijksvenen heeft uitgewezen dat de onderste veenlaag al zeker in het Atlanticum (5500-3850 v.Chr.) werd gevormd.⁵

De eerste veenvormende vegetatie bestond uit struikhei (*Calluna vulgaris*), dophei (*Erica*) en russen (*Juncus*). Al snel zullen de omstandigheden voedselarmer zijn geworden; op zo'n 15cm vanaf de zandondergrond verandert de samenstelling van de veenlaag. Hier kwam een voedselarm, door regenwater gevoed (*oligotroof/ombotroof*) veenmoeras bestaande uit veenmos (*Sphagnum*), veembloembies (*Scheuchzeria palustris*), zonnedauw (*Drosera*), eenarig wollegras (*Eriophorum vaginatum*) en kleine veenbes (*Vaccinium oxycoccos*) tot ontwikkeling. Daarbij moet wel vermeld worden dat vanwege de afwisselende droge en natte perioden gedurende het Holoceen ook de vegetatie sterk kon variëren. De bovenste laag van het veen bestaat uit weinig vergaan veenmos en wordt de *acrotelm* genoemd. De top van het bemonsterde veenprofiel (230cm) werd gedateerd rond 300 n. Chr. Op basis daarvan mag geconcludeerd worden dat het hoogveen zich vermoedelijk tot in de volle middeleeuwen heeft doorontwikkeld. De uiterste top van de veenlaag is door latere ingrepen in het gebied overal verdwenen.⁶

Veenkernen

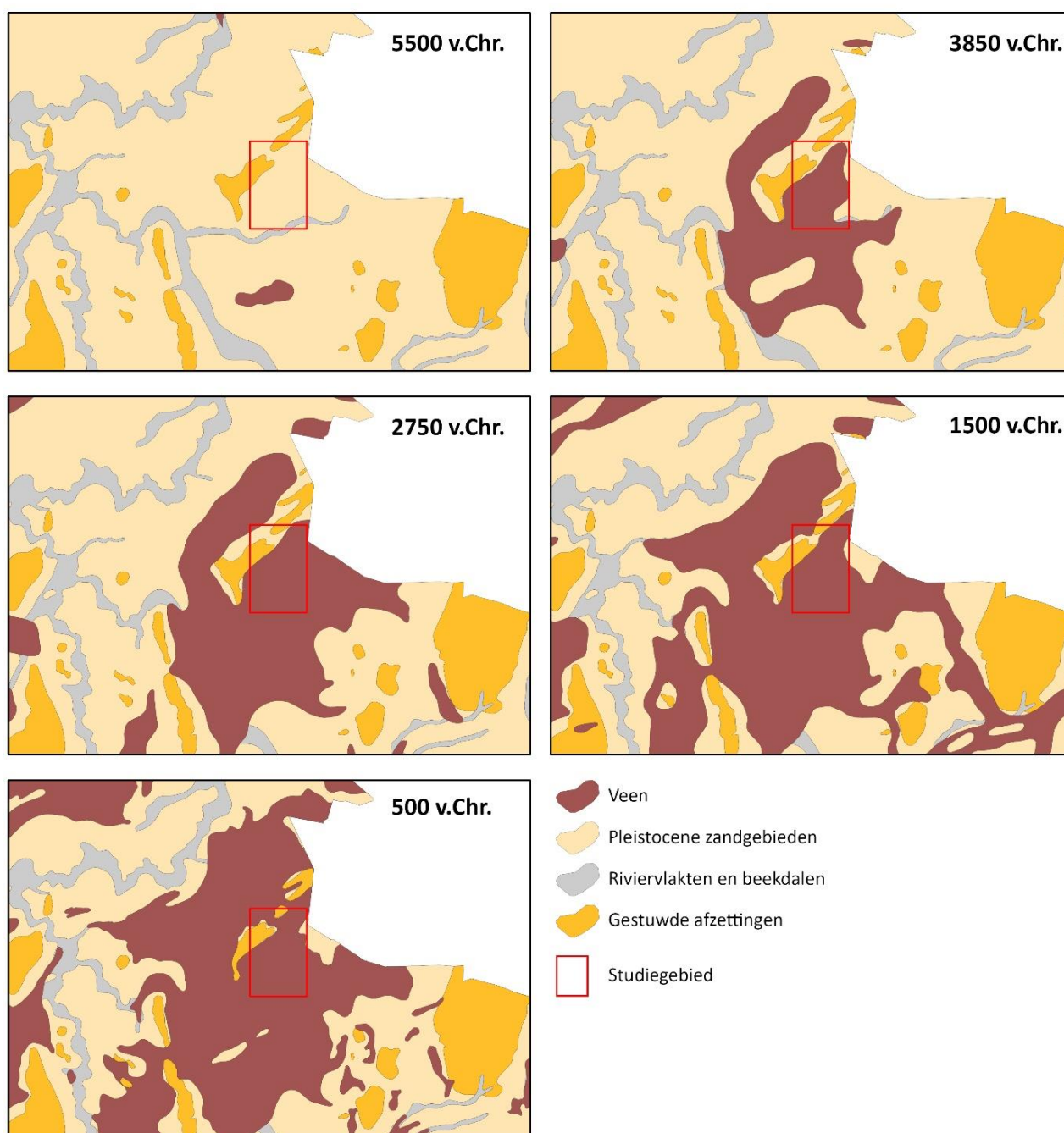
De ontwikkeling van het hoogveen zal zeker in het beginstadium veel lokale verschillen hebben gekend. Vooral het Pleistocene reliëf speelde hierbij een belangrijke rol. De erosiegeulen werden bijvoorbeeld gevoed door baserijk grondwater, dat uittrad vanuit de oostelijk gelegen stuwwal. Met name ter hoogte van de huidige Dooze, waar de stuwwal van Kloosterhaar en de esker van Langeveen elkaar bijna raken, moet in het verleden veel grondwater uitgetreden zijn. De veenvormende vegetatie zal daar

⁴ Natura 2000 Beheerplan Engbertsdijksvenen, 44

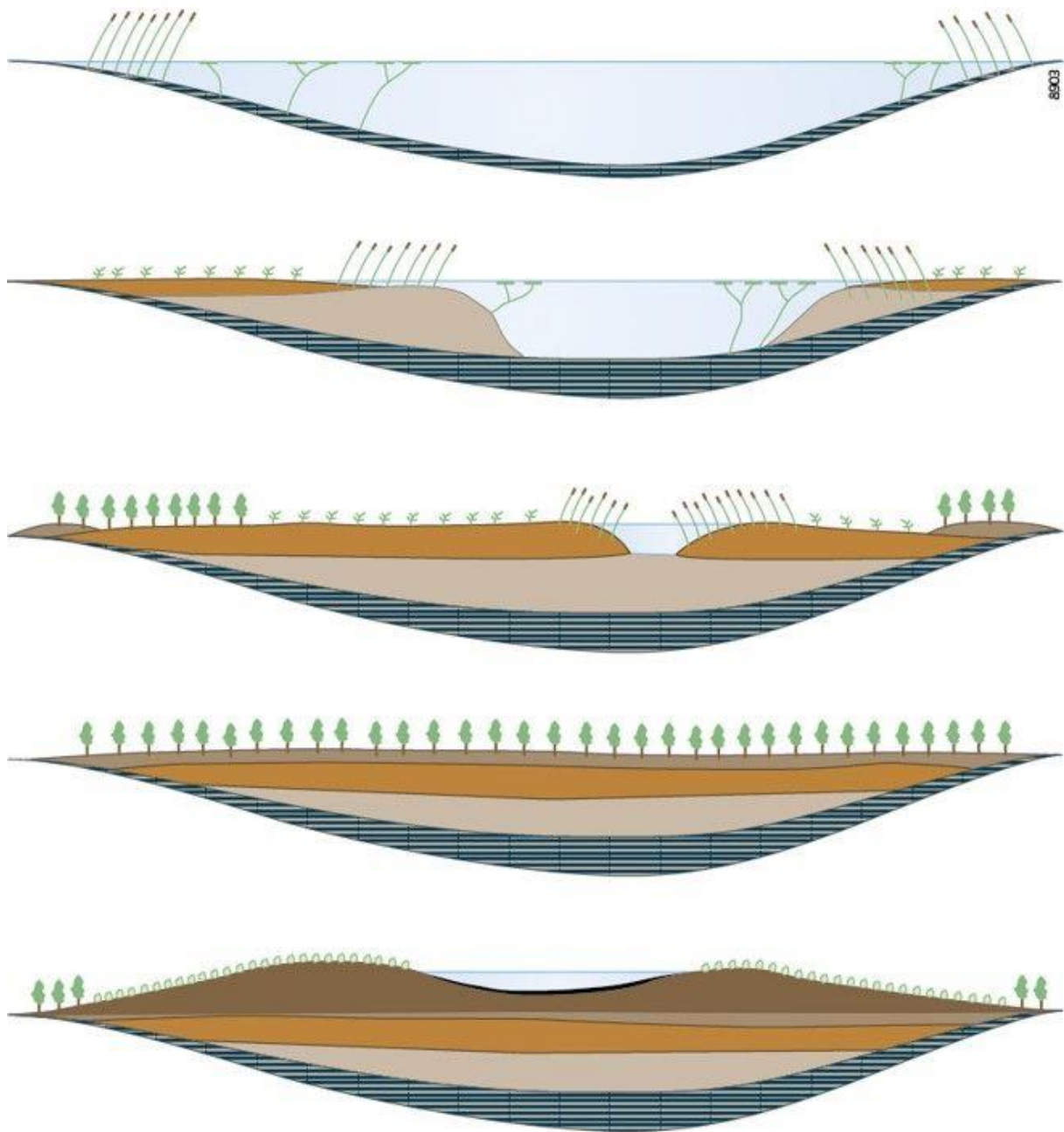
⁵ Killian et al. 1995.

⁶ Van Geel 1978

lange tijd wat rijker (*mesotroof*) van aard geweest zijn. De veenontwikkeling is bepalend voor het landschap tijdens het Subboreaal (5660 – 2400 jaar geleden) en het Subatlanticum (2400 – heden). In de uitgestrekte laagte tussen grofweg Itterbeck, Almelo, de Regge en de Vecht waar de Engbertsdijksvenen deel van uitmaakten lagen tientallen of zelfs honderden veenkernen. Deze kernen breidden zich in zowel de hoogte als breedte uit. De invloed van het zure regenwater werd al snel overheersend, waardoor zich hoogveen vormde. Onder zure omstandigheden zijn het vooral veenmossen die de vegetatie domineren. Veenmossen zijn in staat om zeer veel water vast te houden. Door deze sponswerking ontstaat een eigen grondwaterstand binnen een veenkoepel. Zodoende kan na verloop van tijd een koepel ontstaan die volledig door regenwater wordt gevoed en een zeer grote omvang kan bereiken. Zo ontstond na duizenden jaren van veenvorming een groot aaneengesloten hoogveengebied.

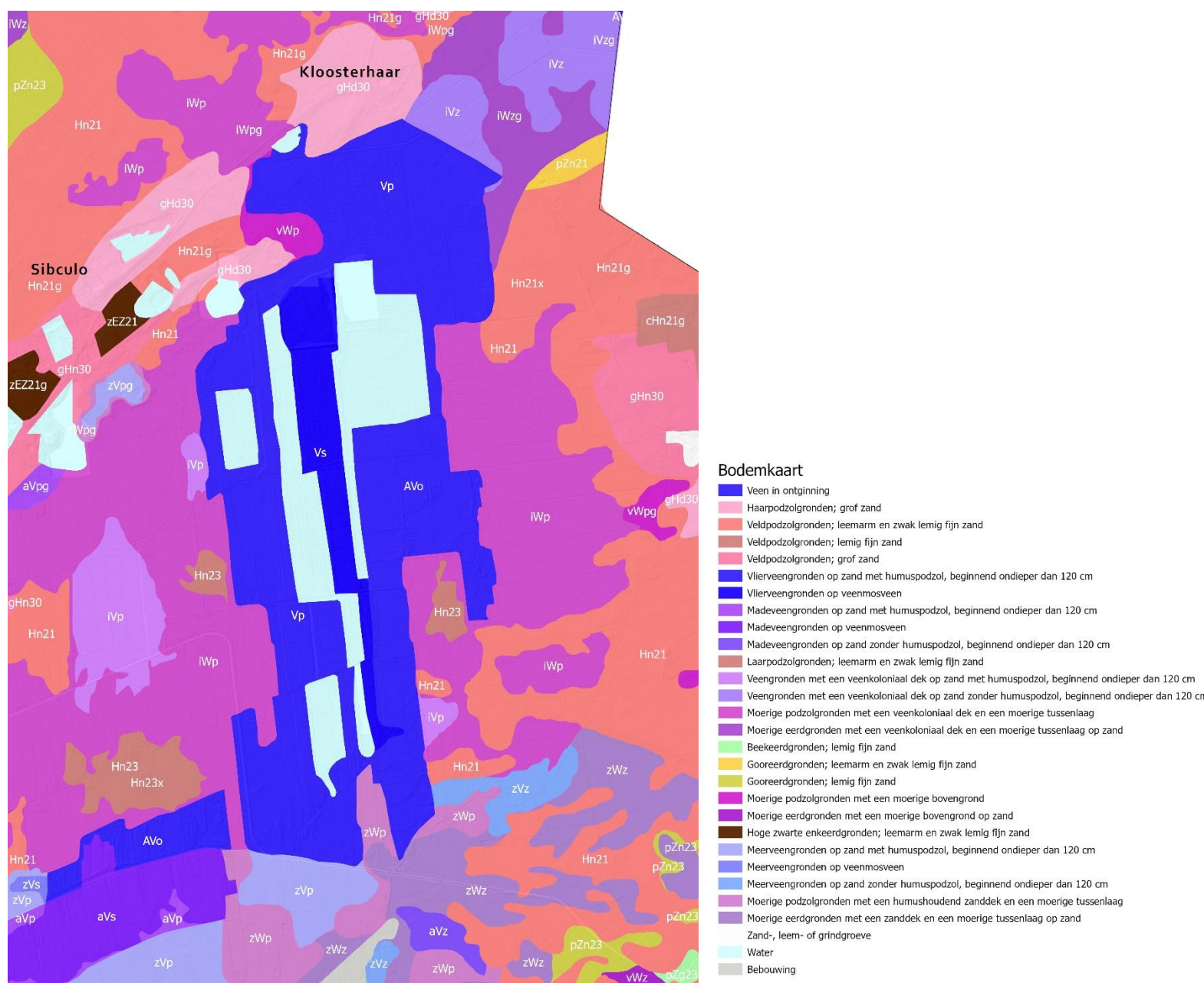
<< Afb. 1.4. Het veenvormingsproces op paleogeografische kaarten.

veensoorten		vegetatie	
<i>eutroof</i>		<i>oligotroof</i>	
laagveen	bosveen	hoogveen	dy
	zeggeveen		mosveen
	rietveen		veenmos
	gyttja		moerasbos (els enz.)
			zegge
			riet
			waterplanten en plankton
		water	

Bodems

In en rond de Engbertsdijksvenen komt een grote variëteit aan bodemtypen voor. De ontwikkeling van het cultuurlandschap hangt nauw samen met de bodemgesteldheid. Op de hoger gelegen zandgronden komen vooral haarpodzolen (Hd) voor. Op de flanken daarvan treffen we iets nattere veldpodzolgronden (Hn) aan. Door de eeuwenlange plaggenbemesting vanaf de middeleeuwen komen er in de omgeving van Sibculo op enkele plaatsen esdekken voor (zwarte enkeerdgronden >50cm). Ook aan de oostkant van de Engbertsdijksvenen vinden we op het Pleistocene reliëf enkele gronden met een cultuurdek (laarpodzolen). Langs de (voormalige) beeklopen komen gooreerdgronden en beekerdgronden voor. Op de overgang tussen het zandgebied en het veengebied treffen we vooral moerpodzolgronden voor. Op de overgang naar het hoogveengebied volgen dan de veengronden. Het (voormalig) hoogveengebied bestaat hoofdzakelijk uit veengronden met veenkoloniaal dek (iVzg) en moerige podzolgronden met veenkoloniaal dek (iVp, iWp). In het zuidoosten zien we ook nog enkele meerveengronden (zVz, zVp).⁷

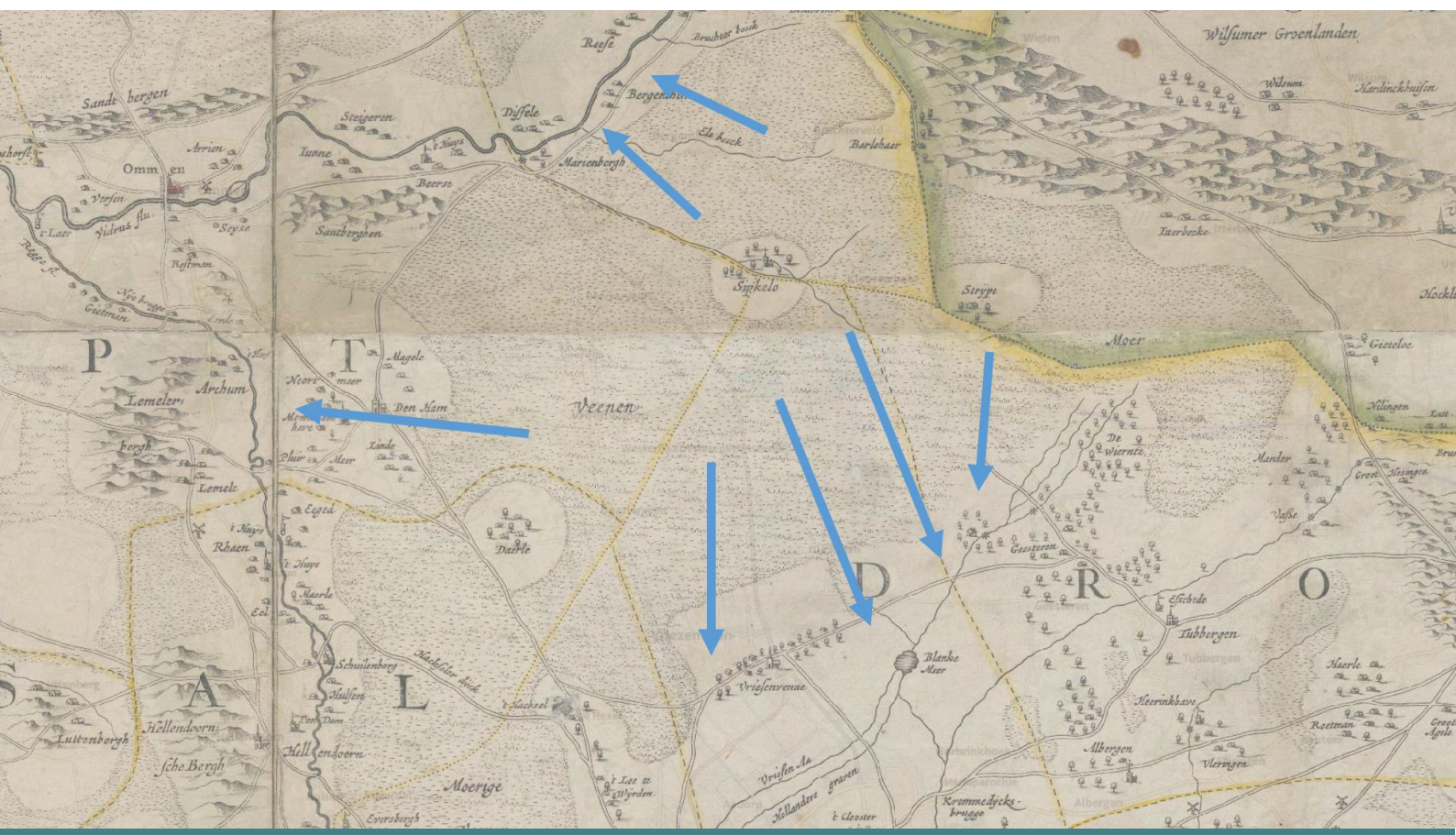
⁷ Stiboka 1989

Afwatering

Een belangrijk aspect van een hoogveenengebied is de interne afwatering. Door de koepelvorm ontstond een geheel nieuw afwateringspatroon ten opzichte van de pleistocene de erosiedalen in de ondergrond. De afwatering van een hoogveen geschied namelijk in de bovenste decimeters van het veenpakket. In kleine laagtes waar het water stagneerde vormden zich meerstallen. Op historische kaarten vinden we de locaties daarvan soms nog terug. Door de zeer flauwe helling van de veenkoepels stroomt het water heel geleidelijk af in verschillende richtingen. Aan de randen van de koepel verzamelt het water zich en stroomt het uit in een zogenaamde *laggzone*. Een laggzone wordt omschreven als de randzone van een hoogveen, waar veenwater uittreedt, in combinatie met baserijk grondwater dat afkomstig is uit een watervoerend pakket. Zeker verder benedenstrooms vormden zich in deze laggzones kleine veenriviertjes. Op historische kaarten zijn ze vaak nog terug te vinden langs de randen van de hoogveenengebieden. Aan de hand van deze veenriviertjes is ook de oorspronkelijke helling in het veengebied af te leiden. Ten noordwesten van Sibculo-Kloosterhaar-Balderhaar stroomde het water via veenriviertjes als de Radewijkerbeek, de Bruchterbeek en de Bergentheimer beek naar de Vecht. Aan de westkant stroomden beekjes als de Bevert, de Linder Bevert en de Daarlsche Beek richting de Regge. De stuwwal bij Daarle en Wierden blokkeert de westelijke afwatering van het veengebied rondom Vriezeveen en de Engbertsdijksvenen. Zodoende stroomde het veenwater uit dit gebied in zuidzuidwestelijke richting af. Bij Bruinehaar ontspringt de Koelenbeek aan de rand van het veengebied. Deze beek vormt de (mogelijk gegraven) bovenloop van de Bavesbeek, die ter hoogte van de Weitemanslanden samenkomt met de Molenbeek en als de (Vriezenveense) Aa verder stroomt, om zich ten noorden van Enter bij de Regge te voegen. Uit de loop van deze riviertjes kunnen we concluderen dat de gestuwde hoogte tussen Sibculo en Balderhaar een belangrijke waterscheiding vormde in het grote veengebied. Een waterscheiding vormt de grens tussen twee stroomgebieden en speelde vaak een belangrijke rol in de verdeling en ontginning van een gebied.

Afb. 1.7. Afwateringsrichting van de hoogveenkoepel geprojecteerd op een 17^e-eeuwse kaart van Ten Have. Het uitgestrekte veengebied is hierop goed te zien.

>>

1.3 Prehistorische bewoning

De hoger gelegen stuwallen en dekzandgebieden vormden aantrekkelijke vestigingsplaatsen voor de eerste bewoners van de regio rond de Engbertsdijksvenen. Ze staken als eilandjes boven het landschap uit. De hoger gelegen rug waar Sibculo en Kloosterhaar op liggen was in vergelijking met andere stuwallen echter vrij klein, onvruchtbaar en lag bovendien geïsoleerd. Toch getuigen enkele vuursteenvondsten van prehistorische bewoning. Vermoedelijk ging het niet om langdurige bewoning, maar om rondtrekkende groepen die op doortocht een kamp opsloegen. De oudste sporen van menselijke aanwezigheid in het gebied bestaan uit vuurstenen artefacten die dateren uit het mesolithicum (ca. 9700-5300 v.Chr.).

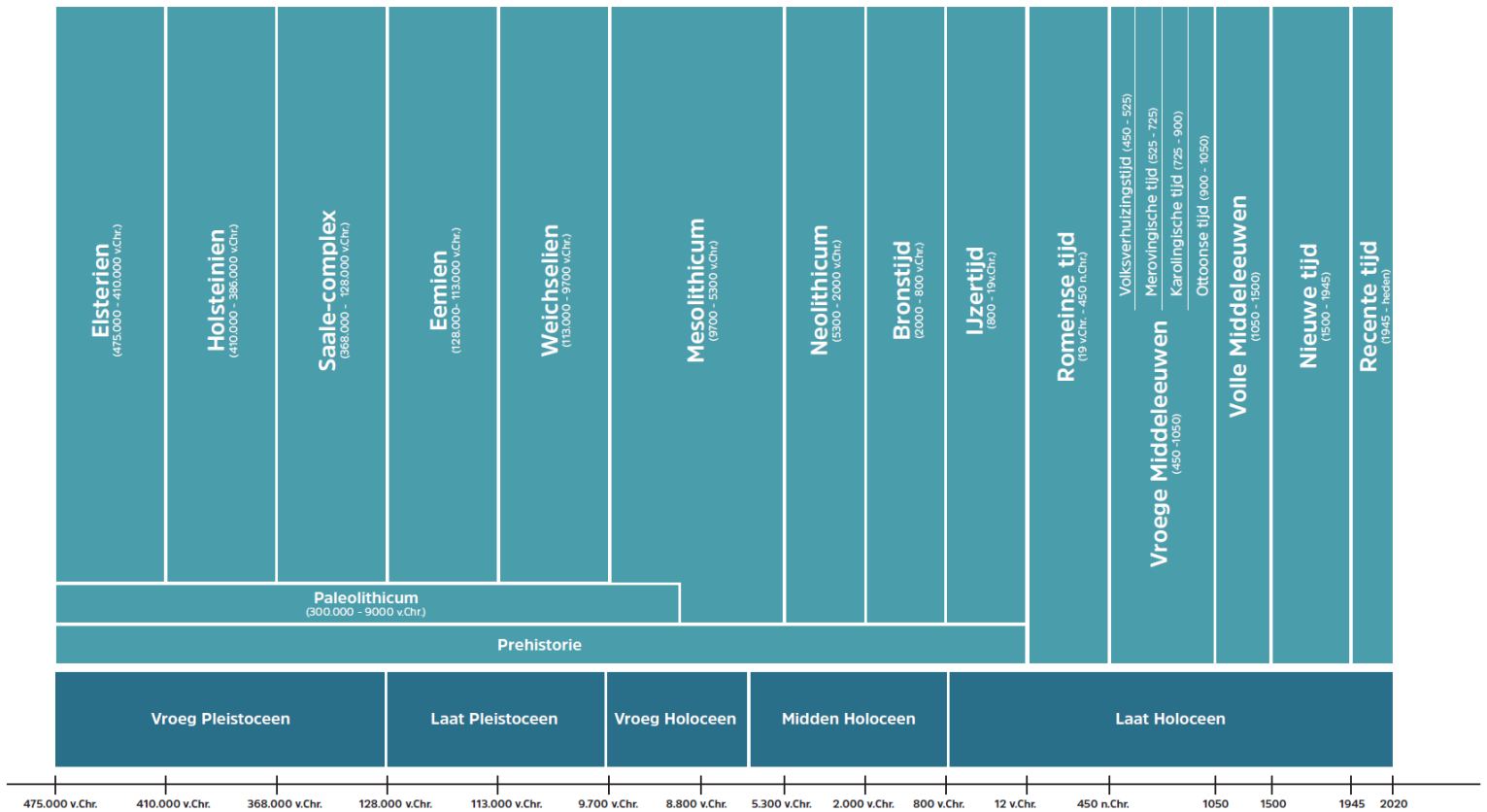
Archeologische vindplaatsen

Archeologisch onderzoeksbureau RAAP heeft in 2018 een bureauonderzoek voor de Engbertsdijksvenen uitgevoerd in opdracht van Staatsbosbeheer. Voor details over de archeologische vindplaatsen binnen het plangebied verwijzen we naar dit rapport.⁸ De archeologische vindplaatsen zijn opgenomen in de GIS-database en op Kaart 1 (blz 20).

Hoewel de veengebieden ongeschikt voor bewoning waren, werden ze wel gebruikt door de bewoners van de hogere gronden. Zeker vanaf de bronstijd moeten de hoogvenen gezien worden als onderdeel van het cultuurlandschap. We moeten er bovendien rekening mee houden dat activiteiten als jacht, visserij, begrazing en kleinschalige houtkap vrijwel geen sporen in het landschap hebben achtergelaten. Hoewel de archeologische sporen binnen het Natura 2000 gebied Engbertsdijksvenen schaars zijn, spreken de vondsten uit andere delen van het veenmoeras voor zich. Ook in hoogvenen elders in Oost-Nederland zijn bijzondere vondsten gedaan, denk bijvoorbeeld aan veenlijken, knuppelpaden, bijlen en zwaarden. Vondsten in hoogveengebieden worden vaak in verband gebracht met rituelen en offers. Bij de verveningen in de 19^e en 20ste eeuw zijn veel objecten uit de veengebieden naar boven gekomen, waarvan een groot deel helaas verdwenen of niet goed gedocumenteerd is. Objecten als bijlen en zwaarden werden vermoedelijk doelbewust in de venen achtergelaten. Bekende voorbeelden zijn het zwaard van de Ommerschans, het tempeltje van Bargerooosterveen en het meisje van Yde. Dergelijke vondsten wijzen erop dat een hoogveengebied van betekenis was voor de bewoners van de omliggende gebieden. In het veengebied waar de Engbertsdijksvenen deel van uitmaakten zijn bijvoorbeeld sporen van twee knuppelpaden aangetroffen.⁹ In het Balderhaarmoor, dat aan de Duitse kant tussen De Striepe en Balderhaar ligt, werd in 1862 het hoofd van een veenlijk gevonden. In 1937 werd midden in de Engbertsdijksvenen een bronzen bijl gevonden die dateert uit de midden bronstijd. Mogelijk gaat het hier om een rituele depositie in het veen. Over de vondstomstandigheden en de exacte vondstlocatie zijn echter geen gegevens bekend. Het hoogveen heeft zich tot in de middeleeuwen uitgebreid. Locaties die in de prehistorie toegankelijk waren kunnen later overgroeid zijn geraakt met veen. Het landschap werd geleidelijk steeds natter en het bewoonbare oppervlakte steeds kleiner. Dat proces werd versterkt door de ontbossing, die door menselijke invloeden steeds sneller ging. Het is daarom niet uit te sluiten dat er ook onder het hoogveen nog prehistorische vondsten gedaan kunnen worden.

⁸ RAAP-rapport 3395, 2018

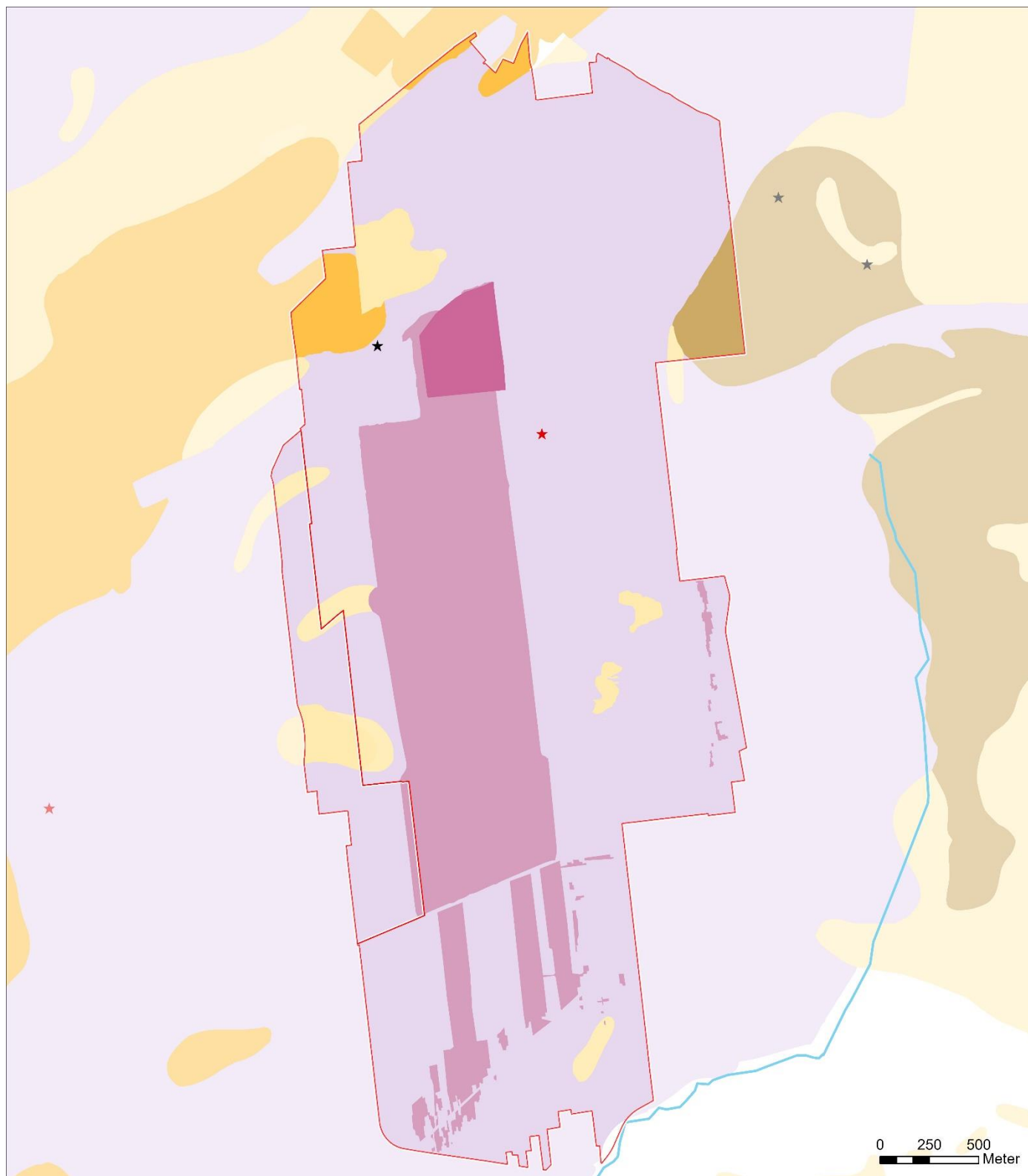
⁹ Casparie 1987

Afb. 1.9 Het hoogveengebied waar de Engbertsdijksvenen deel van uitmaakte is rijk aan archeologische vondsten. In de buurt van Vriezenveen werden bijvoorbeeld een bronzen armband uit de ijzertijd (ca. 450-50 v.Chr) en een zwaard uit de bronstijd (ca. 1800-1100 v.Chr) aangetroffen.

www.archeologieoverijssel.nl/vondst-van-overijssel-gemeente-twenterand

Kaart 1. Het natuurlijke landschap en de eerste bewoners (<800 n.Chr.)

Stuwwal	Begrenzing Natura 2000 gebied
Smeltwaterugg	Archeologische vindplaats Steentijd
Dekzand	Archeologische vindplaats Bronstijd
Hoogveenkern	Natuurlijke waterlopen
Veenrestant	
Veenvlakte	

2 Middeleeuwse dorpslandschappen

800 – 1850

Het omvangrijke veengebied waar de Engbertsdijksvenen deel van uit maakte bleef nog lange tijd onbewoond en werd in de vroege middeleeuwen verdeeld. Waarschijnlijk werden tot die tijd alleen de zandige hoogtes (haren) zo nu en dan bezocht. De natuurlijke waterscheidingen zoals die in het vorige hoofdstuk zijn beschreven waren bepalend voor de latere indeling van het gebied. De eerste permanente nederzettingen in de wijde omgeving verschenen zo rond de 8^e of 9^e eeuw (Mander, Almelo, Geesteren en Itterbeck). De eerste bewoning beperkte zich tot de vruchtbare gronden langs de Vecht en de zandgronden van Twente. De arme zandgronden rond Kloosterhaar en Bruinehaar zouden nog lange tijd onbewoond blijven.

2.1 Een eindeloze veenwildernis

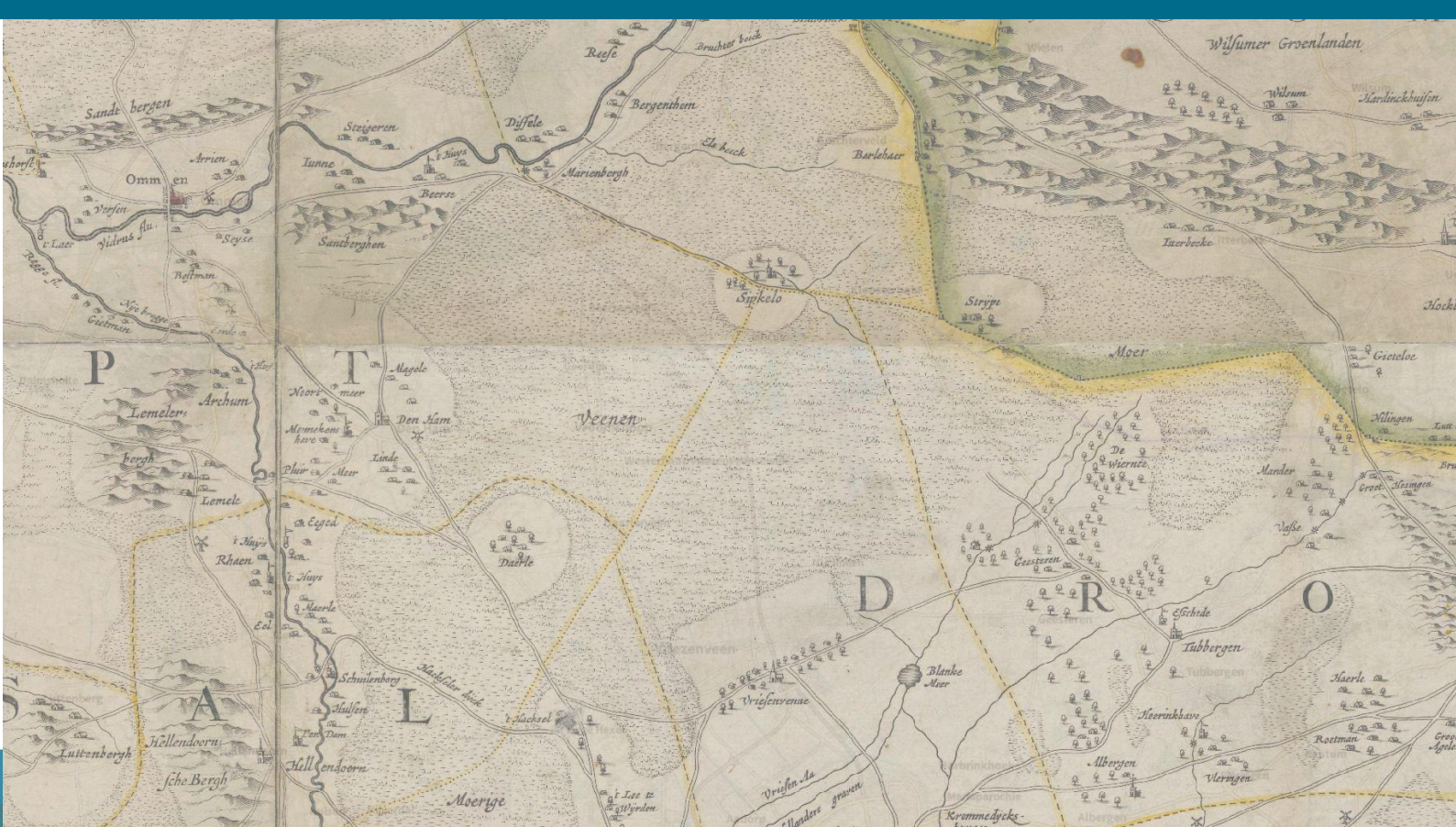
Vanaf de middeleeuwen behoorden de Engbertsdijksvenen tot het bezit van de heren van Almelo. In de volle middeleeuwen viel het graafschap onder het bisdom Utrecht. De bisschop van Utrecht was geestelijk heerser over de regio. Nog vóór 1049 was het graafschap Twente door Keizer Hendrik III van het Heilige Roomse Rijk aan de bisschop van Utrecht geschonken. Daarmee verkreeg de Utrechtse bisschop naast de geestelijke ook de wereldlijke macht over het graafschap. In deze tijd lagen tussen het bewoonde cultuurlandschap nog uitgestrekte wildernissen waar niemand woonde. De gebieden bestonden uit broekbossen en hoogvenen en behoorden tot het foreestrecht (*ius forestense*). Het foreestrecht was een koninklijk voorrecht (regaal) dat betrekking had op het onbeheerd goed, waaronder de wildernis werd verstaan, maar bijvoorbeeld ook stromend water, wind en wilde dieren.¹⁰ Aanvankelijk was de Duitse koning van het Heilige Roomse Rijk de eigenaar van dit recht. Het is aannemelijk dat de bisschop met de schenking van het graafschap ook het foreestrecht in handen kreeg. In 1346 blijkt dat de Utrechtse bisschop Jan van Arkel toestemming krijgt om nieuw ontgonnen grond (wildernis) in Drenthe, Twente en Salland langs de Vecht in cijns, pacht of erfpacht uit te geven. Het is duidelijk dat het immense veengebied rond de Engbertsdijksvenen beschouwd mag worden al onderdeel van het foreestrecht. Hoogstwaarschijnlijk heeft de bisschop zijn concessie op dit veen geschonken aan de heren van Almelo.

¹⁰ Spiekhout 2020, 77; Wever 2016, 20

Kadertekst: Bisdommen, graafschappen en de heren van Almelo.

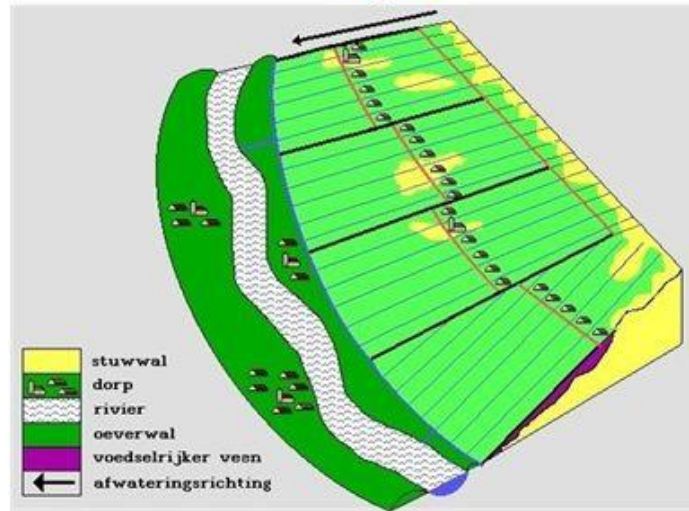
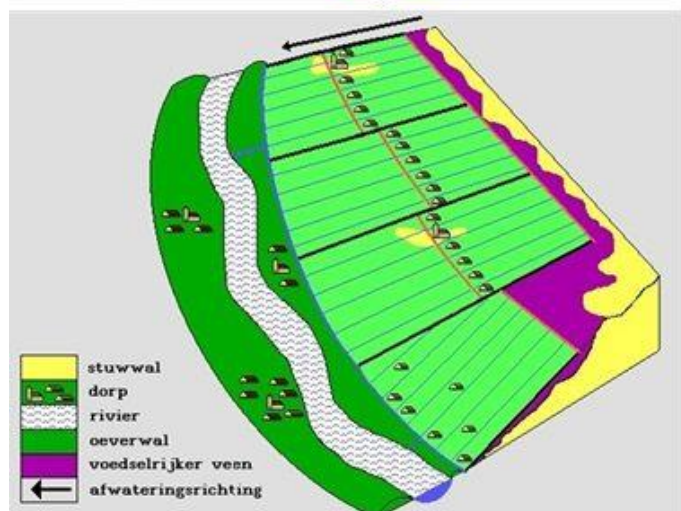
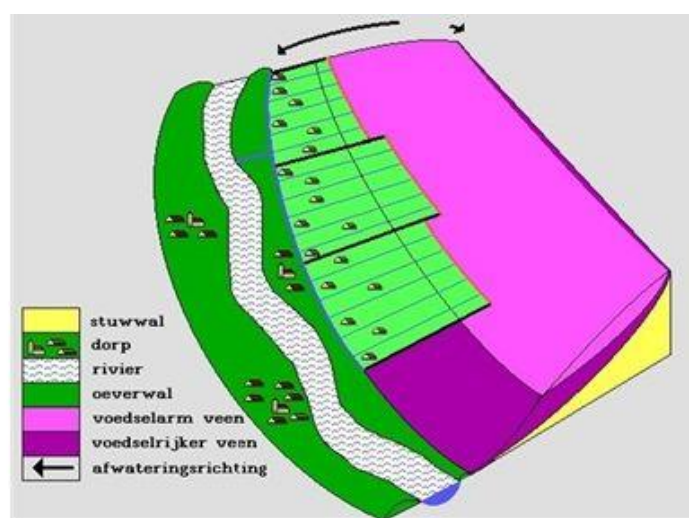
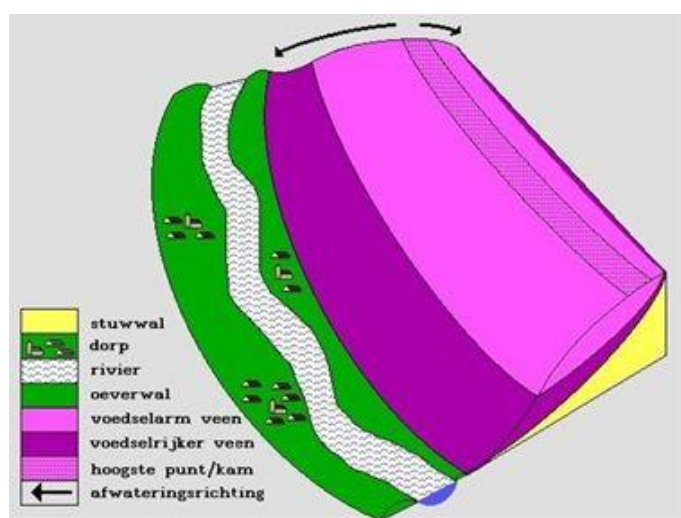
Om de middeleeuwse geopolitieke situatie in het gebied te begrijpen is enige achtergrondkennis vereist. Het veengebied waar Vriesenveen en de Engbertsdijkvenen deel van uitmaakten lagen in het graafschap Twente. De bisschop van Utrecht had belangen in dit graafschap. Ten oosten van Twente lag namelijk het graafschap Bentheim. De vorming van dat graafschap is een zeer geleidelijk proces geweest, waarbij het eigendomsbezit van het gelijknamige geslacht gestaag toenam. Het duurde tot in de 14^e eeuw voordat het Bentheimse grondgebied rechtmatig een graafschap van het Heilige Roomse Rijk genoemd mocht worden. Het graafschap Bentheim was geestelijk onderverdeeld in een Nedergraafschap en een Bovengraafschap. Het geestelijke bewind in het Nedergraafschap, met als belangrijkste plaatsen Nijenhuis (Neuenhaus), Veldhuizen (Veldhausen), Emlicheim (Emlichheum) en Uelsen, behoorde tot het bisdom Utrecht, het Bovengraafschap behoorde tot het bisdom Münster. De Utrechtse bisschop beschikte in het Nedergraafschap over veel grondbezit en boerderijen.

Het veengebied vormde een landschappelijke barrière binnen het middeleeuwse geopolitieke speelveld. Vanuit dit perspectief heeft Spiekout (2020) onlangs het bisschoppelijke kasteel Schulenburg in een nieuw daglicht geplaatst. Van dit kasteel is voor het eerst sprake in 1123. Het is gebouwd op een dekzandkop van de Aa, ongeveer tussen Wierden en Almelo. In 1223 werd het kasteel verwoest en later weer hersteld. De hypothese is nu dat de bouw van het kasteel te maken heeft met de effectuering van de grafelijke rechten van de bisschop in Twente. Die geschiedenis laten we hier verder rusten. Vanuit landschappelijk perspectief is het echter wel opvallend dat het kasteelterrein strategisch gelegen was: tussen de stuwwal van Wierden en Almelo en langs de Aa als toegangspoort voor de achterliggende veengebied. Het kasteel bleek reeds in 1229 overbodig, wanneer de poortdeuren en planken gebruikt worden voor de bouw van het bisschoppelijke kasteel te Hardenberg. Iets eerder, in 1157 en 1165, is er in de bronnen voor het eerst sprake van het geslacht van Almelo. Het gaat dan om Everhard van Almelo, die als dienstman (*ministeriaal*) van de bisschop optrad als getuige. Kort daarna is er binnen de familie sprake van ridders (*miles*) en benoemen zij zichzelf als heer van Almelo (*dominus*). Vervolgens is er in 1236 sprake van het huis Almelo en in 1272 van een kasteel. Gezien de positie van de bisschop in dit grensgebied is het niet verwonderlijk dat zowel het kasteel als de goederen van het huis te boek staan als een bisschoppelijk leen. Het kasteel lijkt ook in opdracht van, of in ieder geval met toestemming van de bisschop te zijn gebouwd. Desondanks hebben de van Almelo's zich in hun zoektocht naar onafhankelijkheid meerdere malen tegen de bisschop gekeerd. Dat leidde tot diverse verzoeningen tussen beide partijen en uiteindelijk weten we dat nog in de 14^e eeuw 'die vriheit der herscap Almelo 'dat Vriesenveen' en 'de criminele jurisdictie over de heerlykheid Almelo en Vriesenveen' door de bisschop in leen worden uitgegeven aan de van Almelo's.

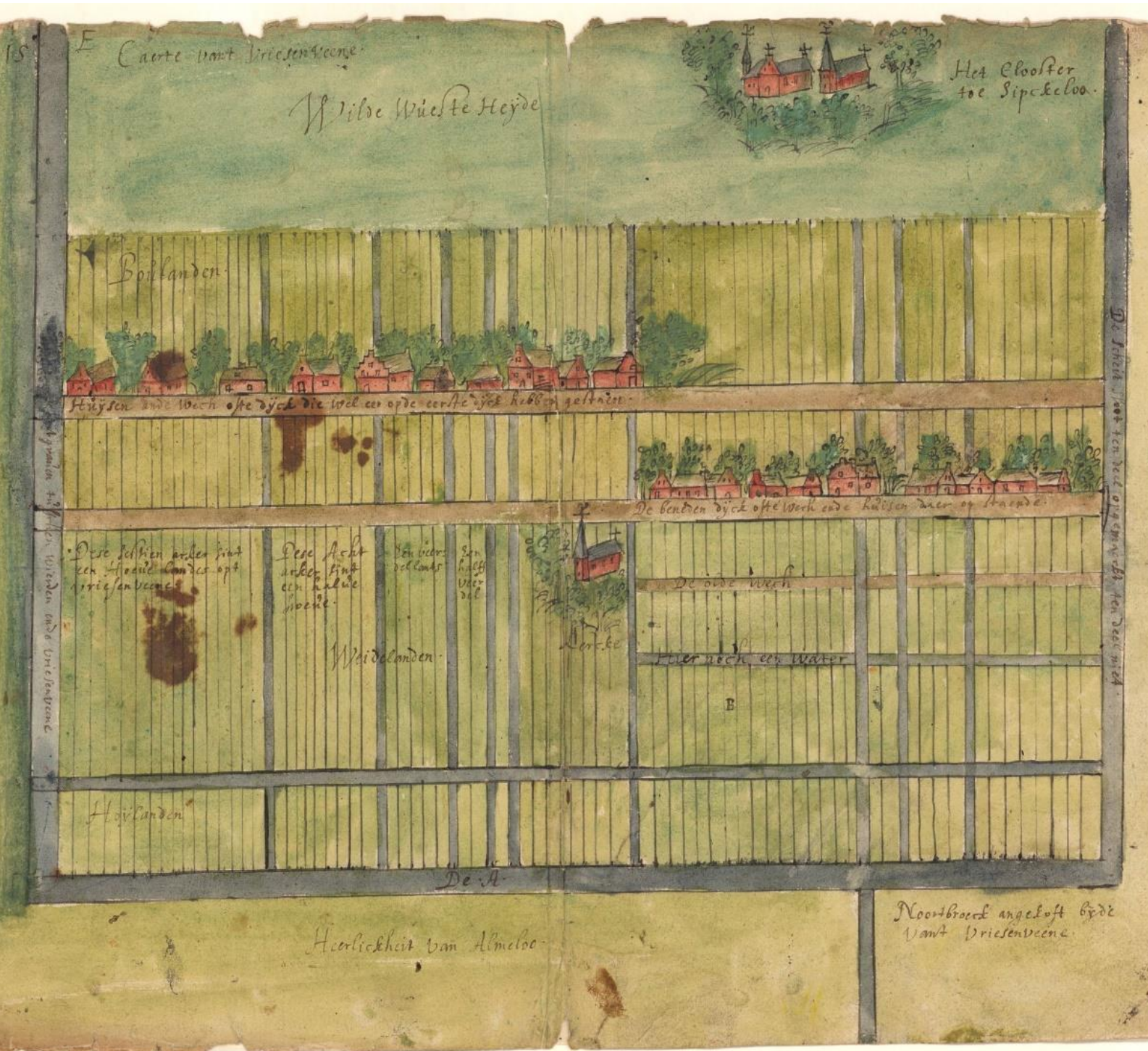
2.2 De agrarische veenontginningen van Vriezenveen

De heren van Almelo beschouwden het veengebied als het Almervene en hebben het uitgegeven aan boeren, die het in ontginning namen. Dat gebeurde volgens een ontginningsmethodiek die reeds enkele eeuwen eerder al veelvuldig werd toegepast in het noorden en westen van ons land. Vanaf een veenriviertje -in dit geval de Aa- werden sloten in het hoogveen gegraven. Door de helling in de hoogveenkoepel stroomde het water richting de rivier of beek en kon het veengebied op vrij eenvoudige wijze ontwaterd worden. Door de ontwatering verteerde het veen in rap tempo en kwam er ook stikstof vrij, waardoor er tijdelijke akkers op het veen aangelegd konden worden. Men verbouwde hier onder andere rogge en andere broodgranen. In het Almervene werd de ontginning aangepakt door groepen veenontginners die gezamenlijk een ontginningsblok in het veen aanlegden. Iedere ontginner kreeg zijn eigen kavel binnen het blok. Om het zure veenwater van de akkers te weren werden er rondom het ontginningsblok zij- en achterkaden aangelegd, die ook wel leidijken worden genoemd.

<< Afb. 2.3 Het veenontginningsproces schematisch weergegeven in vier opeenvolgende stappen

Door de ontwatering begon het veen te oxideren. Het werd blootgesteld aan zuurstof, waardoor het afbrak en werd omgezet in CO². Het gevolg daarvan was een razendsnelle daling van het maaiveld en een vernatting van de akkers op het veen. De veenboeren verlegden daarom de achterkaden en in het verlengde van hun kavels werd een nieuw stuk veen ontgonnen. Hierdoor schoven de veenontginningsdorpen steeds verder het veen in. Een veenboerderij ging zo'n 30 jaar mee, daarna werd de boerderij verplaatst in de richting van de nieuwe akkers. De bewoning schoof op die manier mee met de ontginning. Het dorp Vriezenveen is meerdere keren verplaatst en ligt pas sinds 1627 op zijn huidige plaats. Op een historische kaart uit de 17^e eeuw zien we de oude kerk van Vriezenveen waar nu alleen nog het oud kerkhof ligt. Nog verder naar het zuiden langs de Oudeweg duidt archeologisch vondstmateriaal eveneens op eerdere bewoning. Op de kaart lezen we tevens de tekst "huijsen ande wech ofte dijck die wel eer opde eerste dijck hebben gestaen" De bewoning van Vriezenveen is dus gestart aan de noordzijde van de Aa en steeds verder in noordelijke richting opgeschoven. Dit heeft een bijzonder verkavelingspatroon opgeleverd, dat we ondanks de ruilverkavelingen nog steeds terugzien in het huidige landschap.

Afb. 2.5 De eerste kadastrale kaarten uit het begin van de 19e eeuw geven inzicht in de eigendomssituatie. De langgerekte kavels vanaf de Oude Hoevenweg tot aan de Groene Dijk waren vaak in handen van één eigenaar. In het midden van het gebied zien we het onverdeelde Gravenland als een brede strook.

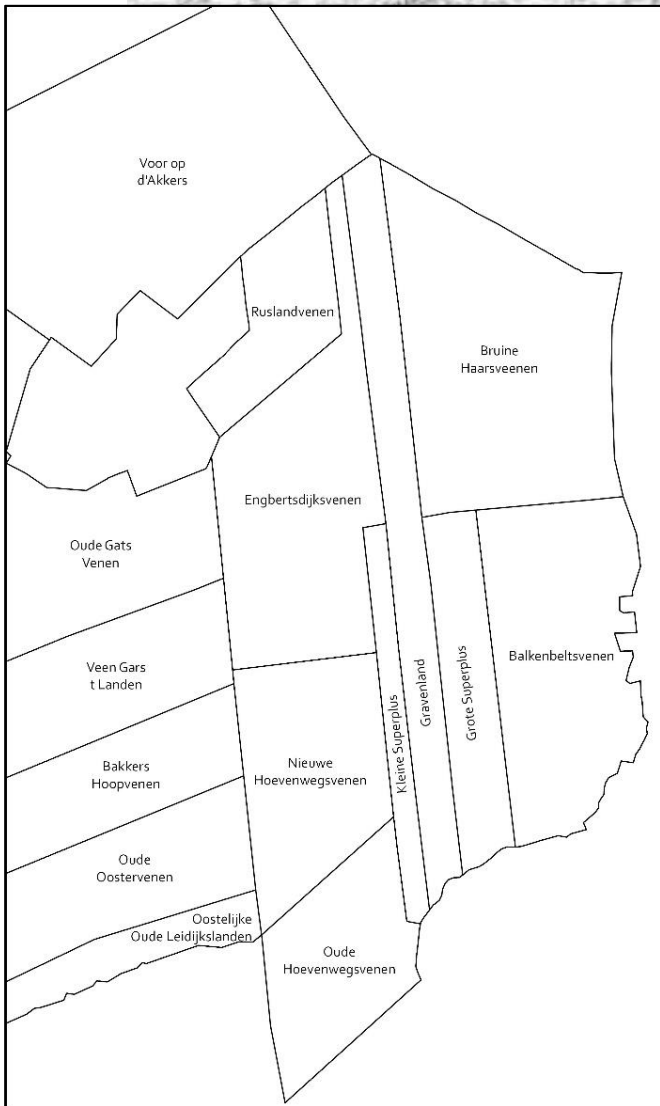

In een brief die dateert uit 1364 lezen we de afspraken tussen de heren van Almelo en de ontginners van het veen. Het veen was op dat moment al bewoond, want er was sprake van 'buren' die op het veen woonden. In de brief wordt het gebied beschreven dat tussen de 'Wederder wueste en de Bavesbeeke' ligt.¹¹ Eén van de belangrijkste bepalingen is die aangaande de boterpacht. Om op het veen te mogen wonen moest iedere ontginner op Sint Maartensdag per in gebruik genomen hoeve één emmer boter leveren aan het huis Almelo. Een hoeve bestond in Vriezenveen uit 16 akker; een akker had hier een breedtemaat van zeven meter. Interessant is ook het recht van opstrek dat genoemd wordt. Dit houdt in dat alleen de breedte van een perceel is vastgesteld, alles wat in het verlengde daarvan lag viel onder het recht van opstrek, tot aan het einde van het veengebied. Dat einde lag in het geval van Vriezenveen ter hoogte van het latere Daarlerveen en Sibculo. Omdat de kavels in de eeuwen daarna soms in de lengterichting zijn gesplitst ontstonden er zeer smalle, langgerekte kavels.

De oostelijke grens van de Vriezenveense veenontginning lag ter hoogte van de Paterswal (soms ook de Paterij genoemd). Zeker het zuidelijke gedeelte van de Paterswal kan beschouwd worden als een oude zijkade (leidijk). Deze dijk moest de Vriezenveense veenakkers beschermen tegen het zure veenwater uit het nog onontgonnen veengebied in de huidige Engbertsdijksvenen. Ook de leidijken (Oude Leidijk en Eerste Nieuwe Leidijk) die in het zuidwesten van de huidige Engbertsdijksvenen liggen stammen vermoedelijk uit deze periode. De bovenloop van de Aa werd gevormd door de huidige Geesterense Molenbeek. Ter hoogte van de Kooiplas (ten zuiden van De Pollen) lag een noordelijke aftakking van de beek. Deze liep iets ten oosten van de huidige Greftenweg en kwam ter hoogte van de Vinckenweg uit op de Oude Hoevenweg. Vanaf daar liep de beek in noordoostelijke richting, de weg volgt vanaf daar de loop van de beek. Op historische kaarten wordt deze noordelijke tak van de Aa aangeduid als de Bavesbeek, Bavingsbeek of Bovinksbeek. Deze waterloop is later rechtgetrokken en hernoemd als Schipsloot (zie ook bladzijde 33).

Ten noorden van de Bavesbeek ligt een aantal veenblokken; de Hoevenwegsvenen, de Kleine en Grote Superplus, het Gravenland, de Balkenbeltsvenen en de Bruinehaarsvenen. De eerste vier blokken kennen op de kadastrale minuutplans dezelfde opstreckende verkaveling als Vriezenveen. De opstreckende kavels die zich uitstrekken vanaf de Bavesbeek tot aan Sibculo blijken bovendien vrijwel altijd nog in handen te zijn van dezelfde eigenaar (zie kaart op blz. 26). Alles wijst erop dat we ook hier te maken hebben met een middeleeuwse veenontginning. Het grote verschil met Vriezenveen is dat hier nooit op het veen werd gewoond. Althans in de periode vóór 1850 is er op historische kaarten geen bewoning aangegeven, en ook archeologische sporen ontbreken. Ook het toponiem Gravenland wijst sterk op een veenontginning. Elders in Nederland was het gebruikelijk dat bij de ontginning van de woeste gronden de rechtmatige eigenaar – dat was vaak de graaf – een voorslag kreeg toegewezen. Deze kon ervoor kiezen om de landerijen zelf te exploiteren, in leen uit te geven of het land te schenken aan leenmannen, kapittels of kloosters. In dit geval is het Gravenland geheel in eigendom gebleven van het Huis Almelo, wat erop duidt dat we inderdaad met een voorslag te maken hebben. De grote vraag blijft waarom het veen hier wel is verdeeld, maar er nooit bewoning op het veen heeft plaatsgevonden. Deze vragen kunnen zonder aanvullend archiefonderzoek niet beantwoord worden.

¹¹ Werderer = Wierdense

Afb. 2.6. Ook op de TMK uit ca. 1850 zijn de verschillende veenblokken zoals de Superplus en het Gravenland nog te zien.

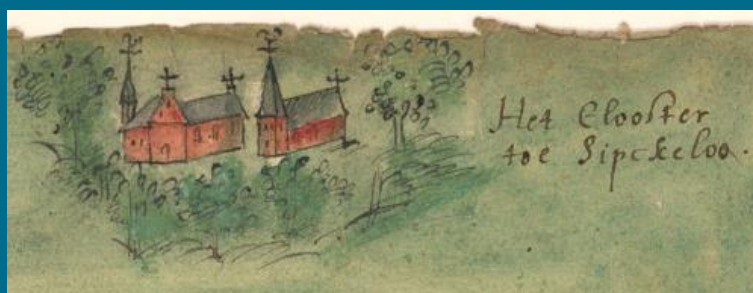
2.3 Het klooster Sibculo

In 1406 werd op een hoge zandrug het klooster Galilei Major gesticht, tegenwoordig beter bekend als Klooster Sibculo. Het klooster behoorde tot de orde van de cisterciënzers en maakte deel uit van de Moderne Devotie. De stichting van het klooster wordt in verband gebracht met de slag bij Ane in 1227. De bisschop van Utrecht eiste dat er op de plaats waar zijn voorganger bisschop Otto gesneuveld was een klooster gesticht zou worden. Deze plek was echter niet geschikt, Sibculo (*Zybbekeloë*) werd daarom reeds in 1253 als vervanger genoemd. Over de betekenis van de naam Sibculo bestaan verschillende verklaringen, mogelijk zou het verwijzen naar een sippelende beek of een persoonsnaam. De uitgang *-loo* verwijst in ieder geval naar een open plaats in het bos. Uiteindelijk duurde het tot 1403 voordat hier daadwerkelijk een klooster werd gesticht. De geïsoleerde ligging te midden het uitgestrekte veenmoeras moet bepalend zijn geweest voor de locatiekeuze. De monniken van de cisterciënzerorde vestigde zich vaker in dergelijke gebieden om ze tot ontginning te brengen. Het stichtingsverhaal van het klooster biedt een mooi inzicht in het landschap van destijds en in de zware omstandigheden waaronder de stichting plaatsvond. In de loop van de 15^e eeuw maakte het klooster een bloeiperiode door en verwierven de monniken grote bezittingen in de omgeving. Namen als de Paterswal, Kloosterhaar en de Kloosterdijk verwijzen nog naar de aanwezigheid van de monniken. Ook delen van de hoge gronden rond Bruinehaar en de Striepe waren in het bezit van het klooster. Het is bekend dat de monniken op kleine schaal turf staken voor eigen gebruik. De impact hiervan zal zeer beperkt gebleven zijn. Toch moet de invloed van de monniken op het landschap niet onderschat worden. Reeds in 1406 werd bijvoorbeeld een ruim 5km lange waterloop tussen Mariënberg en de Vecht gegraven. Net als veel andere kloosters werd het tijdens de Reformatie (eind 16^e eeuw) verlaten en afgebroken. De plek bleef echter nog lange tijd bewoond. De restanten van het klooster bevinden zich nog in de ondergrond.

Het woeste landschap waarin klooster Sibculo werd gesticht

Het was een periode met onophoudelijke regen tijdens de eerste weken van het opbouwen van het klooster Sibculo, blijkt uit de 18e -eeuwse vertaling van de Latijnse tekst die opgesteld werd door één van de eerste broeders. Niet alleen de regen, maar ook mieren maakte de eerste weken van het verblijf van de mannen erg onaangenaam. Er zouden manshoge mierenhopen hebben gelegen op de hoogte in het veen waar men bezig was het klooster te bouwen. Dwalend door het uitgestrekte veenmoeras, op zoek naar de meest begaanbare weg, gingen meerdere mensen elke dag heen en weer naar Mariënberg voor kost en drank. Het veen rond Sibculo moet natte wildernis zijn geweest, wat de tocht een levensgevaarlijke onderneming maakte. Na verloop van tijd kwamen er ook slangen in de slaapvertrekken en was gedwongen om bankjes te maken om op de slapen. Nadat er, met klei overgebracht uit de omgeving van Beerze en Balderhaar, een oven gemaakt was en de verdere eigen voedselvoorzieningen steeds iets beter werd, werd het leven op de rand van het veen dragelijker. Zo kon men twee jaar na aankomst beginnen met de ontginning van de veenwildernis aan de oostkant van het klooster, intussen met dertien man sterk. Door het woeste natte veenlandschap omringd zouden de monniken uit het klooster nog vele eeuwen het gebied verder ontginnen en in gebruik nemen.

Bron: Luchtmans, S., D. Haak, 1725: *Oudheden en gestichten van het bisdom van Deventer, of beknopte beschrijving van de steden, dorpen, en burgten, onder dat bisdom gelegen; mitsgaders van de kerken, abdyen, kloosters, en godshuizen, die daar van tyd tot tyd zyn gesticht, met de namen der pastooren, abten, kloostervoogden en kloostervoogdessen, die het bewind over die kerken en kloosters gevoerd hebben, Leiden.* (blz. 244-248)

2.4 Markengenootschappen en het gebruik van het veengebied

Vanaf de late middeleeuwen raakten de hoge zandgronden rond de Engbertsdijksvenen steeds meer bewoond en nam de druk op het landschap toe. Het natuurlijke landschap is altijd bepalend geweest voor de inrichting van het cultuurlandschap. Vanwege de toenemende bevolkingsdruk ontstonden vanaf de late middeleeuwen nieuwe organisatievormen zoals de markegenootschappen. De woeste gronden waren gemeenschappelijk eigendom van de ingezetenen. De akkers lagen dichtbij de boerderijen op de hoge gronden, daarbuiten lagen de weilanden, hooilanden en woeste gronden (veen, heide en bos). Ieder gebied was van groot belang voor de agrarische bedrijfsvoering. De (venige) heidegebieden werden gebruikt om schapen te weiden. De mest van de schapen werd vermengd met heideplaggen in een potstal. Op die manier kon de vruchtbaarheid van de akkers op de schrale zandgronden verhoogd worden. Dit systeem heeft tot de introductie van de kunstmest aan het begin van de 20ste eeuw in grote delen van de Nederlandse zandlandschappen standgehouden. De schapenhouderij was met name van belang voor de buurtschappen aan de oostkant van de Engbertsdijksvenen. De Zwarte Dijk deed dienst als schapendrift vanuit Bruinehaar. Het zal dus niet zozeer een dijk geweest zijn, maar eerder een breed zandpad. Bruinehaar is overigens een relatief jonge nederzetting, het eerste huis zou er in 1722 gebouwd zijn. Het is bekend dat de bewoners van de Bruinehaar in de tweede helft van de 18^e eeuw zo'n 400 schapen in hun bezit hadden, wat enorm veel is voor een buurtschap die uit niet meer dan een paar boerderijen bestond. Er zullen in of rond de Engbertsdijksvenen verschillende schaapskooien hebben gestaan. In de loop der tijd verloren de schaapskooien hun functie en zijn vrijwel allemaal verdwenen. De Brienekooi die tot 2011 aan de zuidoostkant van de Engbertsdijksvenen gelegen was werd pas in de 20ste eeuw gebouwd en kende dus geen lange geschiedenis. De locatie is nog herkenbaar, door de ligging op een hoge zandopduiking en door de aanwezigheid van enkele bomen.

Naast het weiden van schapen kon er op het hoogveen op kleine schaal geakkerd worden. De veengronden werden daarvoor verpacht door de heer van Almelo aan lokale boeren. Het waren vooral granen als haver, rogge en boekweit die op deze gronden groeiden. Met name de boekweitteelt kwam in deze streek tot ontwikkeling. Om de veengrond geschikt te maken voor de teelt werd het land eerst oppervlakkig ontwaterd, vervolgens werd de bovenste laag in stukken gehakt en in brand gestoken. Het was daarbij van groot belang dat de grond voldoende uitgedroogd was, anders zou er geen vruchtbare as gevormd worden. In de as werd boekweit gezaaid. Dit proces kon enkele jaren achter elkaar uitgevoerd worden, daarna werd de kwaliteit van de grond zo slecht dat men genoodzaakt was een nieuwe veenakker aan te leggen. Na enkele jaren braak liggen kon de akker opnieuw gebruikt worden. De boekweitteelt was ook een manier om de bovenste veenlaag nuttig te maken. Dit veen kende namelijk een zeer lage verbrandingswaarde en was niet geschikt om goede turf van te steken. De turf van de beste kwaliteit (zwartveen) was veel dieper gelegen dan het minder verteerde witveen dat de toplaag vormde. De boekweitteelt is tot ver in de 20ste eeuw doorgegaan. Op de hoogveenkern zijn de restanten van de boekweitgreppels nog zichtbaar.

In de archieven van het Huis Almelo in het HCO vinden we meerdere stukken die erop wijzen dat de heren van Almelo gronden verpachten om er veenakkers op aan te leggen. Zo verhuurde de graaf in 1757 meerdere stukken veengrond tussen de kruiskuil bij Berghaar en de Balderhaar om er boekweit op te verbouwen. Mogelijk zijn dit de 'veenackeren' die op de kaart uit 1757 ten noorden van de Stryper dyck staan aangegeven. In 1719 werd tussen de graaf van Almelo en de inwoners van Vriezenveen overstemming bereikt over de boterpacht die betaald zou worden over de door hen "aangemaakte gronden" die net als de Superplus tot de heerlijkheid Almelo behoorden. In 1712 was er sprake van "de boekweite welke vele kleine lieden op de veenackers van de Supperplusvenen verbouwden". Deze gronden worden dan nog beschouwd als onverdeelde woeste gronden van de Drieschichtige Marken.

De respectieve boeren en huter, woonachtig
 op de Bruijckan hebben, an mij, Onderget.
 als verter van den Heer van Almelo, plaats
 op gegeven te quantiteit van Schapen, te
 hand by hā gehouden worden

Namentlyk

Jan Alberts	90. Schapen
Hennik Jansen	306. Schapen
Geert Jansen	303. Schapen
Ed. Kees. Gerrit Schuurman	25. Schapen
Ed. Kuis, Albert Hofman	16. Schapen
Ed. Kuis, Ingbert Gerritse	20. Schapen
Tus te samen 1360. Schapen	

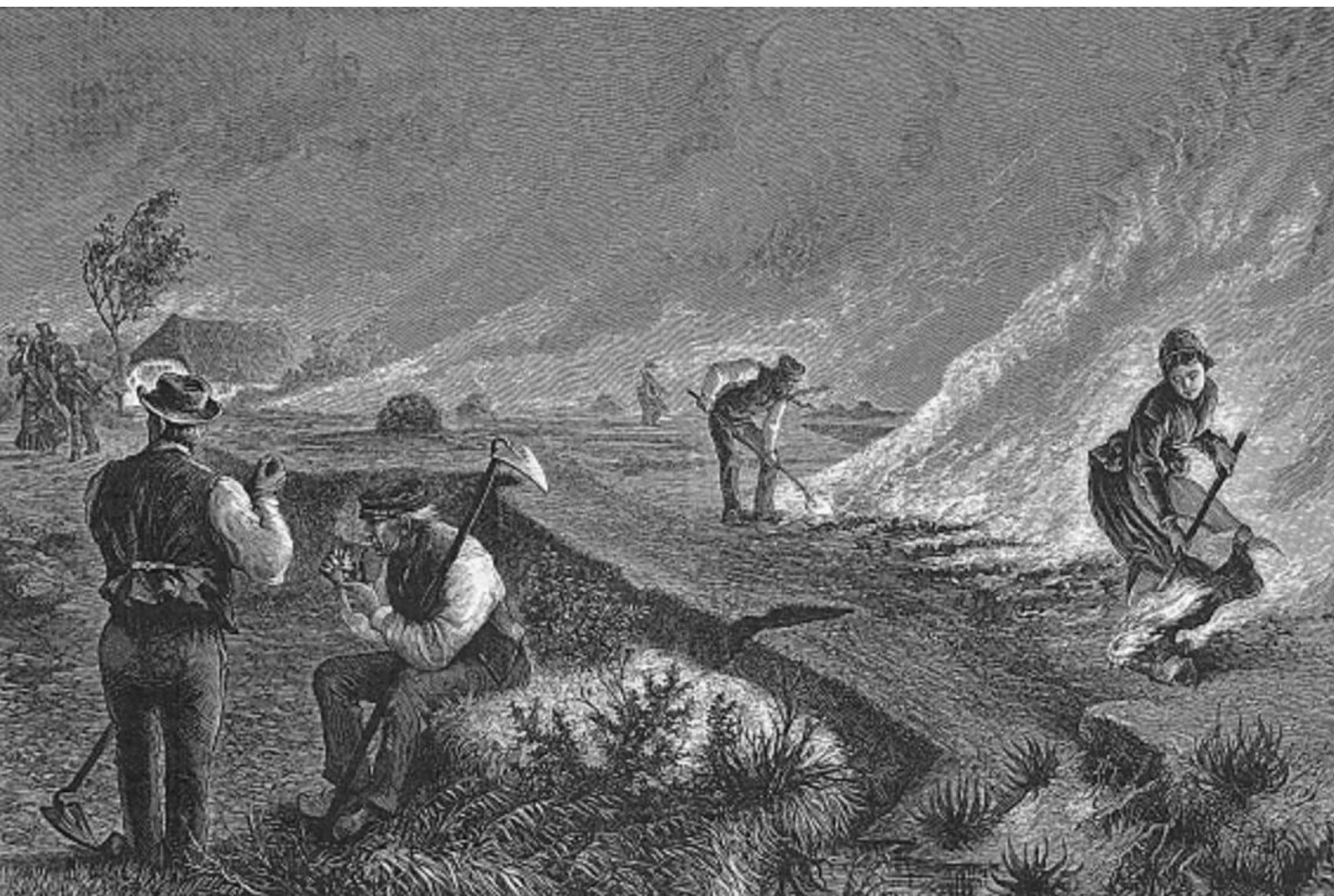
Actum Vriesenveen den 31. October 1771.

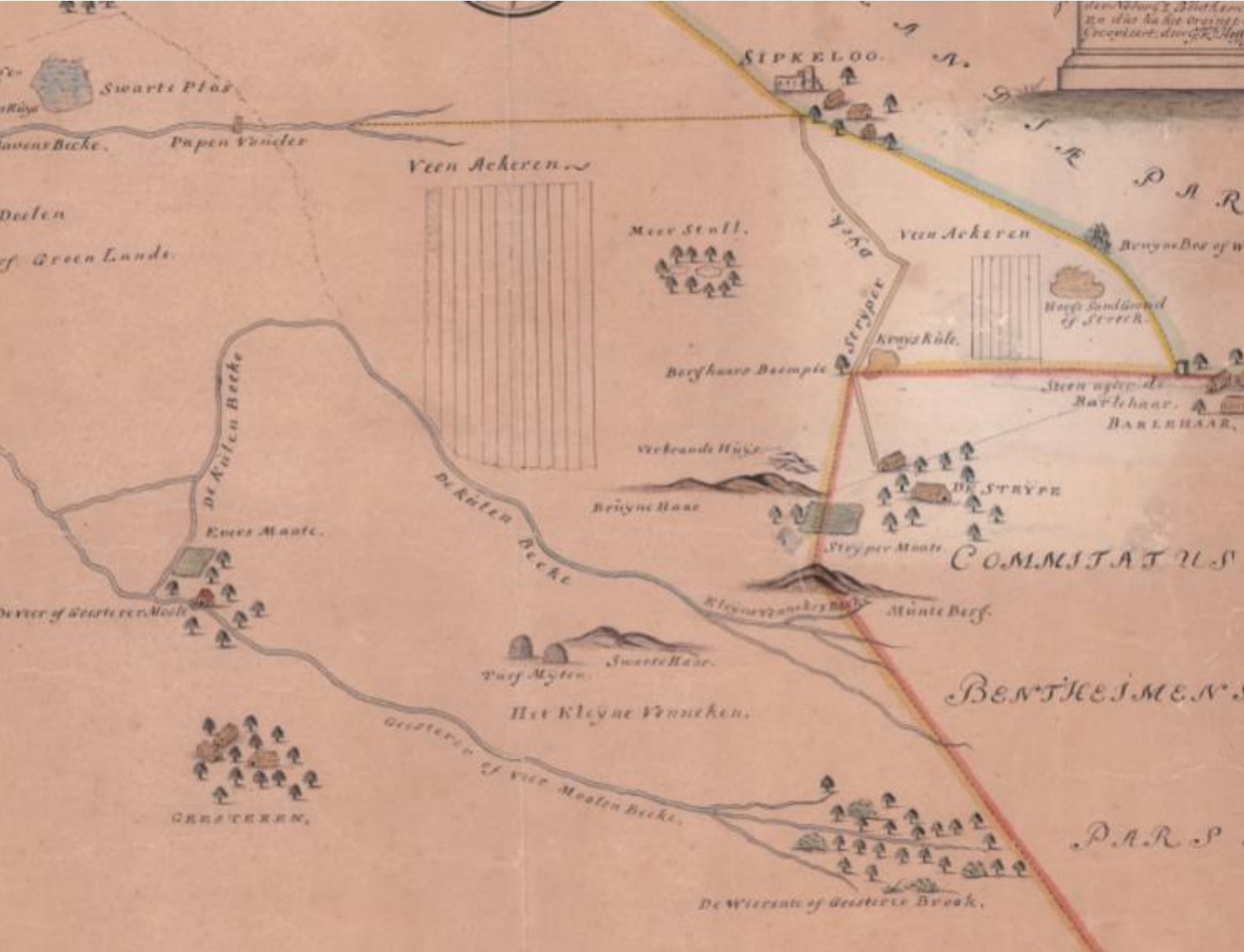
in fidem
 A. N. Prastelink

>>

Afb. 2.8. (rechts) Lijst met schapen die door de inwoners van Bruinehaar werden gehouden in 1771

Afb. 2.9. (onder) Impressie van het branden van veen voor de boekweitteelt. 19^e eeuwse gravure uit Duitsland.

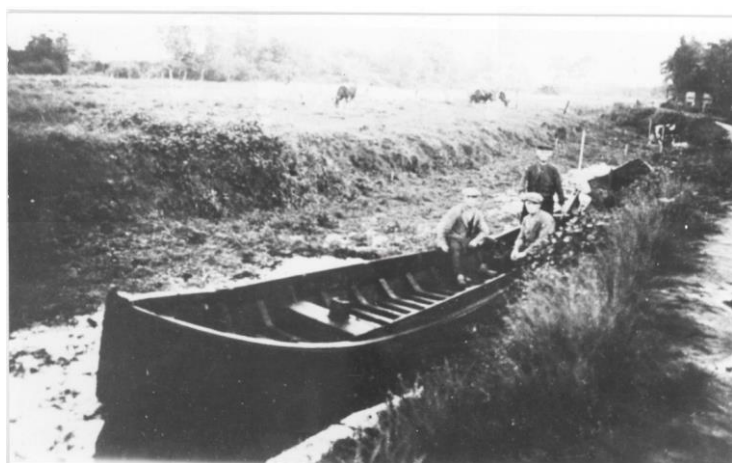

<<

Afb. 2.10. De 'Caarte van het Vriesenveense Sallandse Bentheimse en der drieschichtige marken' uit 1757 leert ons veel over het landschap in de 18^e eeuw. Het noorden ligt hier naar rechts. Opvallend is dat de waterloop langs de Paterswal hier de Bavensbeek wordt genoemd en de Bavesbeek staat ingetekend als de Kullen Beeke. Tussen de Kullen Beeke, Bruine Haar en de Stryper Dijck (de huidige Groene Dijk) staan in de huidige Engbertsdijksvenen een groot complex veenakkers en een meerstal ingetekend. Op de landsgrens zien we bij de Striepe een kruiskuil (*kruyskule*) en een boom (*Berghaars Boompie*). Dit boompje komen we in de literatuur vaker tegen. Het gaat om een zogenaamde kroezeboom. Een kroezeboom is een markante boom (meestal een eik) die een grens of kruispunt markeert.

Turfwinning

Vervening of turfwinning is het afgraven van veen om het te drogen tot turf die als brandstof gebruikt kan worden. De boeren in Vriezenveen staken op kleine schaal turf voor eigen gebruik en als bijverdienste. Het winnen van turf was geen nieuw fenomeen, ook de monniken uit het klooster Sibculo staken reeds turf om hun woningen te verwarmen. Vriezenveen lag te midden een uitgestrekte wildernis van onontgonnen venen en kent een lange geschiedenis van turfwinning. Vanaf het midden van de 17^e eeuw begon de commerciële turfwinning toe te nemen. Er was een groeiende vraag naar turf vanuit andere delen van het land. De landbouwgronden in de agrarische veenontginning van Vriezenveen hadden bovendien hun beste tijd gehad; de grond was er arm en uitgeput. Door turf te verschepen en verkopen konden de boeren voorzien in hun levensonderhoud. De turf werd via het water vervoerd. De Bavesbeek speelde daarin een belangrijke rol. In de 17^e eeuw werd de natuurlijke beek vergraven en gekanaliseerd, de waterloop was toen volledig verzand. Sindsdien staat de waterloop bekend als de Schipsloot.¹² De naamgeving wijst al op het belang voor de scheepvaart. De Schipsloot vormde de verbinding met het Twentse binnenland, waar de turf werd afgezet. Met speciale turfschuitjes kon de turf via een uitgebreid stelsel aan sloten en beken tot in onder meer Almelo, Rijssen, Borne en Goor gebracht worden. In Zenderen lag een overslagplaats waar de turf over land verder werd vervoerd. De turfschuitjes werden ook wel eenmanszompen genoemd en waren slechts 1,25 breed, waardoor ze zelfs over de smalste waterlopen in het binnenland konden varen. Deze kleinschaligheid was vermoedelijk één van de redenen waardoor de Vriezenveense turfvaart ook na de aanleg van de grote kanalen nog stand kon houden, voor de grotere turfschippers was deze markt niet bereikbaar.¹³ Vóór de aanleg van de grote Overijsselse kanalen in de 19e eeuw was de Schipsloot voor Vriezenveen de enige ontsluiting, toch groeide Vriezenveen uit tot één van de grootste schippersplaatsen van Overijssel. De Schipsloot was in handen van de heer van Almelo, aan wie de turfschippers tol moesten betalen. Door de ligging van de stuwwal aan de oostkant van de Engbertsdijkvenen moesten de schippers die vanuit Vriezenveen stroomopwaarts via de Schipsloot voeren een flinke hoogte overbruggen. Er werden daarom valschutten aangelegd. Tussen het Gravenland aan de zuidkant van de Engbertsdijkvenen en Bruinehaar hebben zeker zeven valschutten gelegen. Wanneer de planken open werden gezet steeg het water soms wel 70-80cm en kon men doorvaren tot de volgende schut. De haven waar de turfschuiten werden afgemeerd lag bij het Kooikershuis bij de Oostereendenkooi (de huidige Kooiplas). De turf werd voornamelijk in het voorjaar en de zomermaanden gestoken en gedroogd, om het vervolgens in het najaar te verschepen. In de wintermaanden lag het werk stil. De aanleg van het Geesterens Stroomkanaal betekende het einde voor de turfvaart.¹⁴

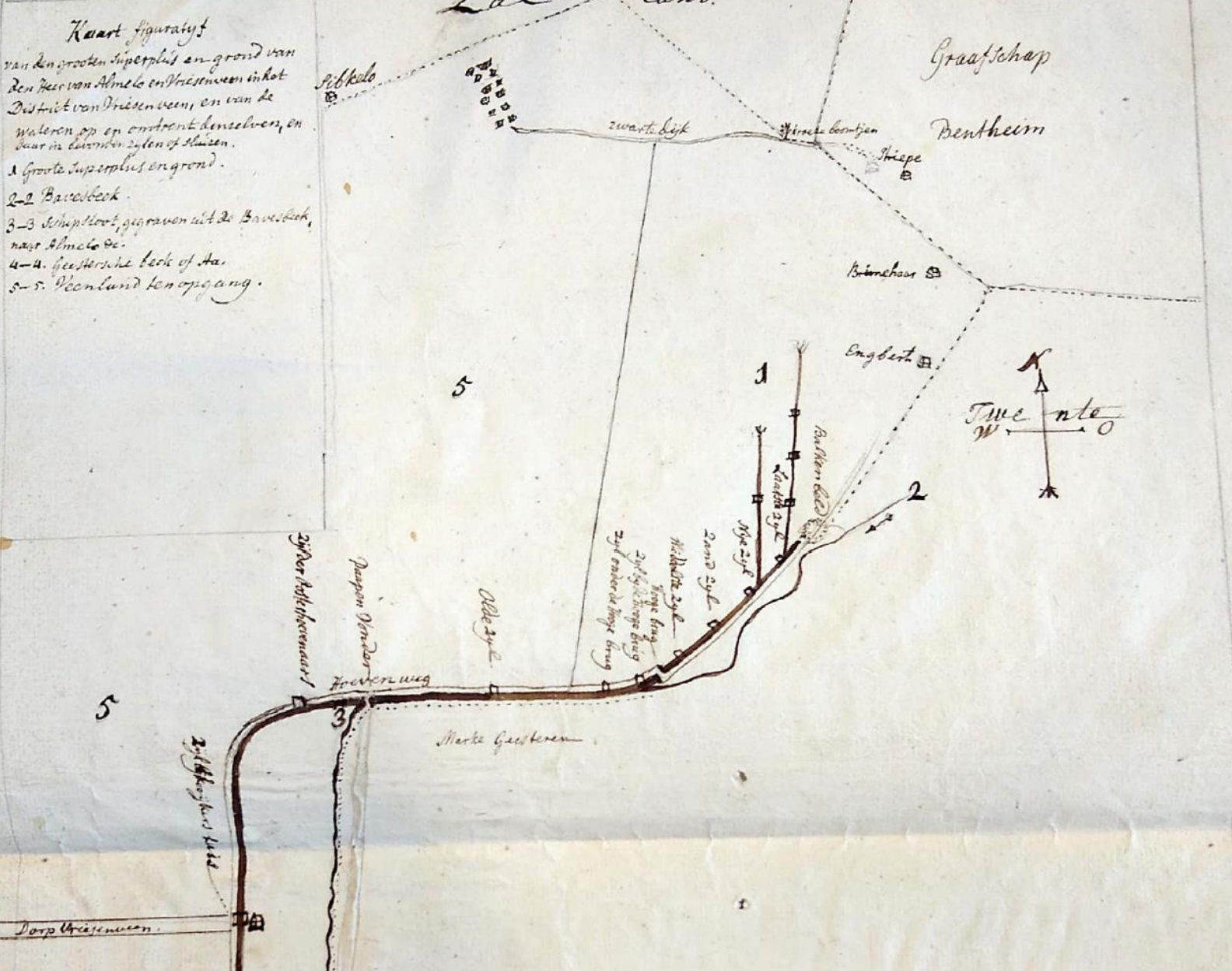
<<

Afb. 2.11. Met kleine boten werd de turf vanuit Vriezenveen richting Almelo en verder vervoerd. De Schipsloot (Bavesbeek) vormde daarin een belangrijke route. In 1927 voer het laatste turfschuitje door de Schipsloot.

¹² Niet te verwarren met de gelijknamige 19^e-eeuwse waterloop langs de Paterswal.

¹³ Hosmar 1981

¹⁴ Gerding 1995, 193

<<

Afb. 2.12. Schetskaart van de Bavesbeek (Schipsloot) met de daarin gelegen uitwateringssluizen (zijlen) en bruggen. Links van de noordpijl is de boerderij Engbertboer afgebeeld.

Infrastructuur

De ligging van wegen en dijken werd sterk bepaald door de landschappelijke situatie. Grote delen van de Engbertsdijksvenen waren veel te nat om te doorkruisen. Andere waren alleen tijdens de zomermaanden toegankelijk. In het verleden waren de wegen vaak alleen tijdens de zomermaanden goed toegankelijk. Tot de oudste wegen behoren de Paterswal, de Groene Dijk en de Zwarte Dijk. Een deel van de Paterswal maakt mogelijk deel uit van de agarische veenontginning van Vriesenveen als zijkade (leidijk). Over de Paterswal liep een door de monniken van het klooster Sibculo aangelegd pad dat de verbinding tussen het klooster Sibculo en het klooster in Albergen vormde. Bij de Oude Hoevenweg werd de Bavesbeek doorkruist via het Papenvonder. Tijdens de wintermaanden waren de veengebieden vanwege de hoge waterstanden niet begaanbaar en lagen de nederzettingen als geïsoleerde eilandjes in het landschap. Dat zal zeker tot in de 19^e eeuw zo geweest zijn. Pas ten tijde van de grootschalige verveningen (zie Hoofstuk 3) werd geïnvesteerd in een betere bereikbaarheid van de streek.

Het gebied dankt zijn naam aan de Engbertsdijk die dwars door het gebied loopt. Deze dijk doorkruist het veengebied in oost-westrichting en loopt vanaf de boerderij Engbertsboer aan de zuidkant van

Bruinehaar naar de Paterswal. De dijk is vermoedelijk aan het einde van de 18^e eeuw of het begin van de 19^e eeuw aangelegd. Aanvullend archiefonderzoek kan daar mogelijk meer duidelijkheid over bieden. Op 18^e-eeuwse kaarten is de dijk nog niet aanwezig.¹⁵ Op de eerste kadastrale minuutplannen (1811-1832) staat de dijk wel aangegeven. Het veengebied rond de Engbertsdijk staat dan al benoemd als de Engbertsdijksvenen. De dijk deed dienst als weg door het veengebied en had waarschijnlijk een belangrijke functie bij de turfwinning die hier vanaf de 19^e eeuw plaatsvond. Daarnaast zal de weg ook als schapendrift gebruikt zijn. De aanleg van de dijk houdt verband met de bewoning van erve Engbertsboer (*Gravelandweg 35*). De eerste bewoning op het erf dateert uit 1768, toen er door Engbert Gerrit Smit een huis werd gebouwd. Gezien de natte omstandigheden in het veen was de dijk vermoedelijk alleen tijdens de zomermaanden goed begaanbaar, van een echt dijklichaam zal waarschijnlijk geen sprake zijn geweest.

2.5 Wonen in een grensgebied

De Groene Dijk vormt tegenwoordig de gemeentegrens tussen Hardenberg en Twenterand. In het verleden lag hier de grens tussen de heerlijkheid Almelo en Ambt Hardenberg. Die grens lag oorspronkelijk iets verder naar het noorden, bij de waterloop de Gruppe, die tussen Sibculo en Balderhaar stroomde. Pas met de schenking van de gronden voor de stichting van het klooster is hier verandering in gekomen.¹⁶ Daarnaast ligt het gebied dichtbij de landsgrens tussen Nederland en Duitsland. Grensgebieden kennen vaak bijzondere verhalen, bijvoorbeeld over grensconflicten en smokkelroutes. De eerste bekende grensconflicten hadden hun oorsprong in de stichting van het klooster in Sibculo. De marken Beerze en Bergentheim en de heerlijkheid Almelo hadden in de 15^e eeuw gronden geschonken aan het klooster. Als ontbindende voorwaarde gold dat de schenking alleen geldig bleef zolang het klooster in gebruik was.¹⁷ De grenzen waren in die tijd echter nooit officieel vastgesteld. Men had in Almelo hoogstwaarschijnlijk geen idee hoe de meest noordelijke grens van hun bezit eruitzag. Daarbij kwam dat het kloosterbezit in de loop der eeuwen flink was uitgebreid. In 1580 werd het klooster verlaten en wordt de voorwaarde voor de schenking van de gronden ontbonden. De heer van Almelo laat de kwestie voortslepen tot ver in de 18^e eeuw. Over deze grenskwesties is in het archief van het Huis Almelo veel informatie te vinden.

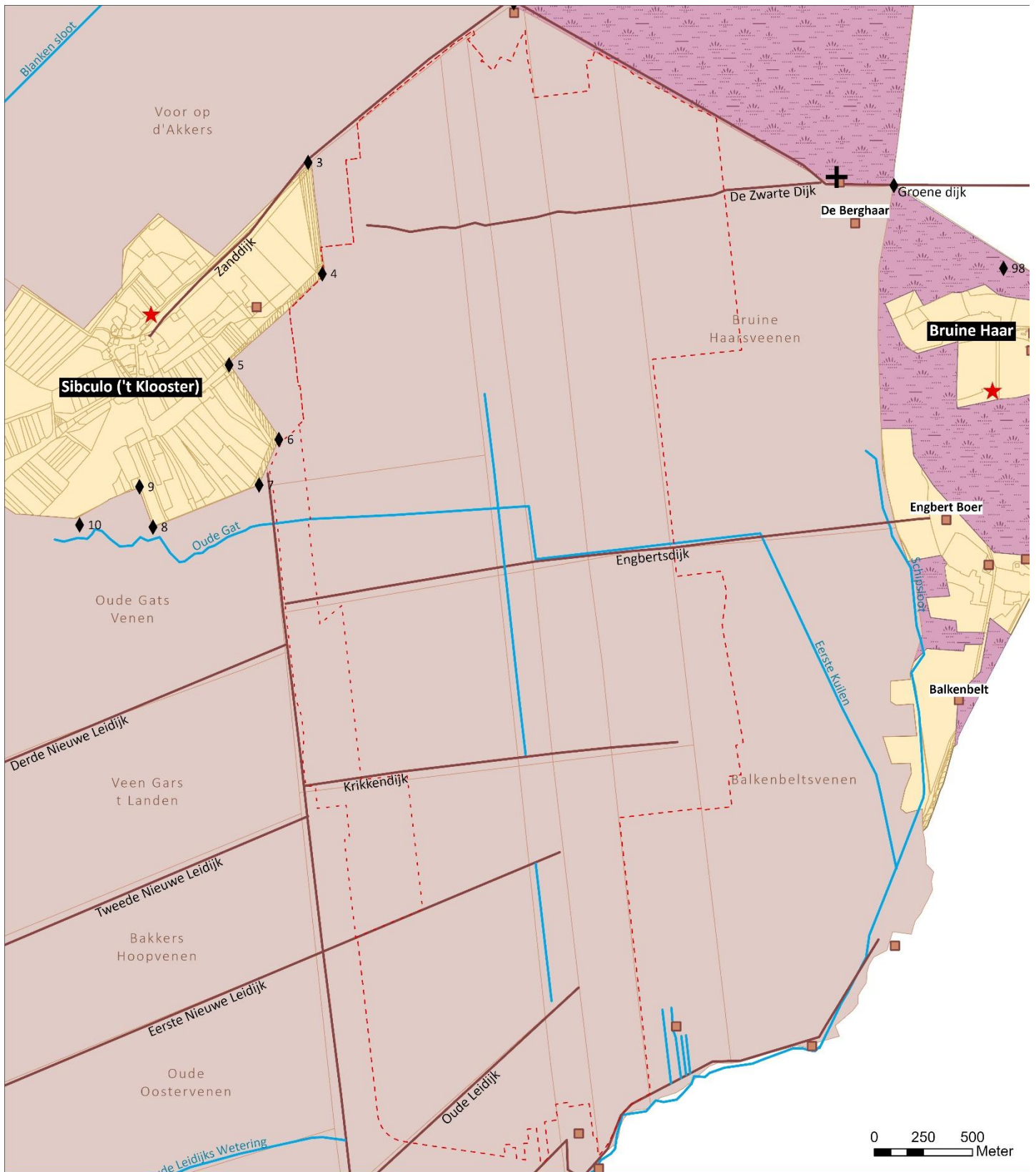
Op de kaart uit 1757 loopt de grens van de heerlijkheid tot de gele lijn tussen Barlehaar en Sibculo. De genoemde '*steen agter de Barlehaar*' dateert uit 1548 en staat er nog steeds.¹⁸ Ook tussen grofweg Sibculo en de Berghaar werd in 1770 een tiental grensstenen geplaatst. De meeste zijn echter weer verdwenen. Enkel paal 1 op de grens tussen Twente, Salland en Bentheim en paal 2 in Kloosterhaar bestaan nog. Op de overige locaties staan nu palen die vermoedelijk in de 20ste eeuw zijn geplaatst. Over het meer westelijk gelegen gedeelte van de gemeentegrens is overigens nog veel meer te doen geweest, zo getuigt de naam Twistveen tussen Sibculo en Daarlerveen. Dit voert ons nu echter te ver. Behalve de gemeentelijke grenspalen staan er ook nog drie rijksgrenspalen met de nummers 97, 98 en 99 in de omgeving van de Engbertsdijksvenen. Ze zijn door de gemeente Twenterand bestempeld als gemeentelijk monument.

¹⁵ Caarte van het Vriesenveense Sallandse Bentheimse en der drieschichtige marke (1757), Hottingeratlas (1787). Het ontbreken van de dijk op historische kaarten kan ook een andere oorzaak hebben, de Paterswal komt bijvoorbeeld ook niet voor op de Hottingerkaarten, terwijl deze toen al wel bestond.

¹⁶ Mondelinge mededeling Freddie Ekkel (19-04-21)

¹⁷ Van Dijk & Vonk 2007, 80-81

¹⁸ Post 2015, 1

Kaart 2. Middeleeuwse dorpslandschappen (800 - 1850)

Buurtschap	Erf
Heide	Kruiskuil
Veengars t Landen	Waterlopen
Grenspaal	Dijken en wegen
Archeologische vindplaats	Begrenzing Natura 2000 gebied

3 Het recente landschap

1850 – heden

Tot ongeveer 1850 bleef de invloed van de mens op het landschap in de Engbertsdijksvenen relatief beperkt. Het natuurlijke veenlandschap is hier lange tijd in stand gebleven. Tegenwoordig behoort de Engbertsdijksvenen tot één van de laatste hoogveengebieden van Nederland en is het een beschermd natuurgebied. Om deze natuurwaarden in stand te houden zijn er de afgelopen eeuw ingrijpende werkzaamheden uitgevoerd door Staatsbosbeheer. Wanneer we de topografische kaart van 1850 bekijken zien we een vrij leeg gebied, dat alleen doorkruist wordt door enkele dijken en wegen. Leggen we de huidige topografische kaart ernaast, dan zien we dat er de afgelopen 150-200 jaar ontzettend veel is veranderd in het landschap. Deze veranderingen zijn grotendeels het gevolg van de intensieve vervening die hier vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw heeft plaatsgevonden. Ook de ingrepen van Staatsbosbeheer in de 20ste en 21ste eeuw zijn sterk bepalend geweest voor het huidige landschap in de Engbertsdijksvenen. Omdat deze ontwikkelingen voor een deel gelijktijdig verliepen en elkaar deels overlappen is het lastig vast te stellen welke kades, dammen, plassen en waterlopen zijn ontstaan door de vervening en welke in het kader van de natuurontwikkeling.

<<

Afb. 3.2 De Engbertsdijksvenen op de TMK nettekening (1850) en de huidige topografische kaart (2020).

3.1 Vervening

In de loop van de 19^e eeuw werd de vervening in de Engbertsdijksvenen steeds grootschaliger aangepakt. Door de toenemende industrialisatie begon de vraag naar turf als brandstof sterk toe te nemen. Overijssel kende toen nog uitgestrekte onontgonnen venen. Deze gronden werden aangekocht door ondernemers die er een grootschalige vervening in gang zetten. De aanleg van de grote kanalen zoals de Dedemsvaart (Gramsbergen – Hasselt, aangelegd tussen 1809 en 1825) en de Overijsselse Kanalen (Zwolle – Vroomshoop (1853 – 1855) en Almelo - De Haandrik (1853-1856)) gaven de aanzet voor de commerciële verveningen in dit deel van het land. Voor Vriezenveen betekende de aanleg van de kanalen dat er nu een goede scheepvaartverbinding met Almelo, Zwolle en de Vecht was. Vanaf de grote kanalen werd een uitgebreid stelsel aan wijken en zijwijken aangelegd, die tot diep in het hoogveen reikten. De veenblokken rond de Engbertsdijksvenen waren echter zeer perifeer gelegen en daarom ook moeilijk bereikbaar voor de grote verveners. Het duurde tot in de 20ste eeuw voordat de grootschalige commerciële vervening hier echt op gang kwam. Vooral voor de gebieden die tegen de Duitse grens gelegen waren bleef de perifere ligging nog lange tijd een beperkende factor. In de 'ontwerp-opzet tot ontginning der Bruine Haarsche Venen' uit 1905 lezen we *“Dat men echter niet reeds vroeger tot de exploitatie der Bruine Haarsche Venen is overgegaan, vindt zijne verklaring in de omstandigheid, dat eene verbinding ontbreekt met de verkeers-aderen van ons land, waardoor de afzet der producten mogelijk moet worden gemaakt”*.¹⁹

Tussen 1890 en 1907 werd het Veenkanaal aangelegd, na een lang proces in de gemeenteraad van Vriezenveen, die talloze bezwaren zagen. De aanleg van het kanaal dat de verbinding vormde met het Overijssels Kanaal was van doorslaggevend belang voor de ontwikkeling van de commerciële verveningen in de omgeving van Vriezenveen en de Engbertsdijksvenen. Het Veenkanaal volgt voor een deel het tracé van de oude afwateringssloot langs de tweede nieuwe leidijk. Het kanaal werd in het verleden ook wel de Vriezenveensewijk of de Wieke genoemd. In 2014 werd de naam van het Vriezenveense Veenkanaal veranderd in Veenkanaal, zoals het kanaal van oorsprong ook heette. Bij de Paterswal gaat het Veenkanaal over in het Geesterens Stroomkanaal. De Vriezenveense turfvaart kwam reeds in de jaren '20 ten einde. Daarmee kwam ook een einde aan de eeuwenlange scheepvaart over de Schipsloot. De waterloop slibde dicht en is daarna grotendeels gedempt.

Ondernemers in het veen

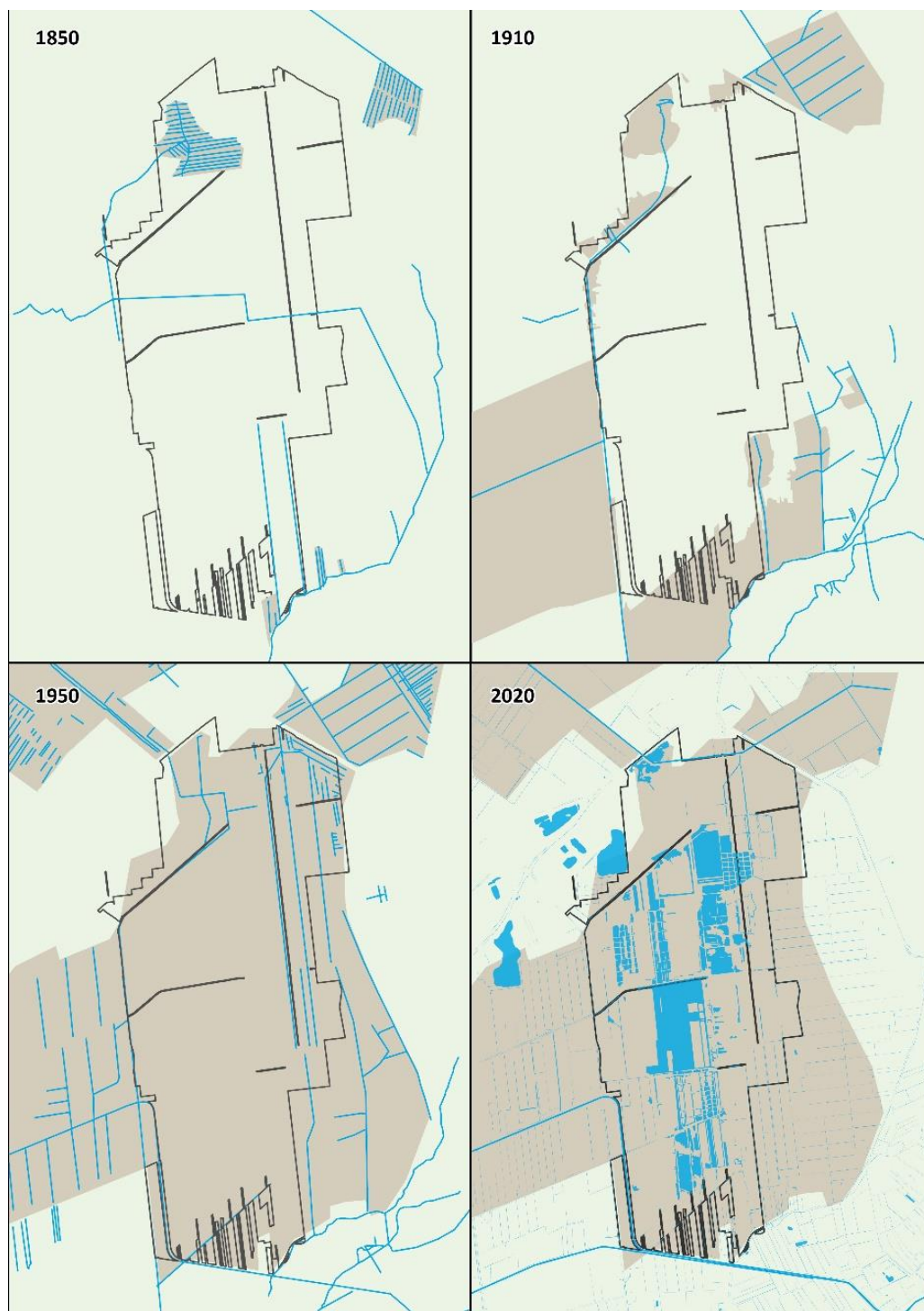
Ook aan het begin van de 20ste eeuw was het gebied dus nog slecht ontsloten. In zuidelijke richting kon men gebruik maken van de Schipsloot, aan de noordkant vormden de Van Roijenswijk en de Amerikawijk de belangrijkste ontsluitingsaders. In het westen was aansluiting met het Overijssels Kanaal. In vergelijking met andere gebieden in Overijssel, zoals bijvoorbeeld het gebied rond Dedemsvaart zijn de Engbertsdijksvenen op relatief kleine schaal verveend, door een groot aantal verschillende verveners. Dat heeft een rommelige ruimtelijke structuur tot gevolg gehad.²⁰ Het sterk versnipperde grondbezit bemoeilijkte bovendien de aankoop van de gronden door Staatsbosbeheer in de 20ste eeuw. Het voert in het kader van dit onderzoek te ver om een volledig bezitsreconstructie van alle verveners en grondeigenaren op te stellen. Veel achtergrondinformatie hierover is beschikbaar in het Veenmuseum. We beperken ons daarom tot het benoemen van de belangrijkste spelers.

Het waren ondernemers uit Bergentheim en Vriezenveensewijk die uiteindelijk de eerste grootschalige vervening van de Engbertsdijksvenen in gang zetten. De eerste die er grond aankochten waren de firma van Roijen en de firma Terwindt & Arntzveen. Reeds in 1856 was door de firma van Roijen uit

¹⁹ HCO inv. nr. 0214-2517

²⁰ Visscher 2003

Bergentheim de van Roijenswijk gegraven tussen Bergentheim en Kloosterhaar. Eerder lag daar al de Mollinkvaart, die we op de TMK 1850 terugvinden als de 'vervallen Bergentheimer turf- of Mollink vaart'. Het nieuwe kanaal had een lengte van ca. 5km en vormde een belangrijke transportader in de vervening ten noorden van Kloosterhaar. Vanaf de Van Roijenswijk werd een uitgebreid stelsel aan wijken en zijwijken aangelegd, zowel voor de ontwatering van het veengebied als voor vervoer van turf en bonkaarde. Ten zuiden van Kloosterhaar lag het veengebied waar in die tijd alleen nog vanuit Vriezenveen op kleine schaal verveend werd.²¹

<<

Afb. 3.3. Ontwikkeling van de waterlopen kanalen en wijken rond de Engbertsdijksvenen tussen ca. 1850 en 2020. (bruin = in vervening/verveend) Mogelijk liepen er reeds in 1850 sloten langs weerszijden van dijken als de Engbertsdijk en de leidijken, dat is op basis van de historische kaarten echter niet met zekerheid te zeggen.

²¹ Hilberink 1985, 36-40

Van Roijen wilde het recht op de vervening van de gronden kopen van de graaf van Almelo, hij was echter niet de enige die interesse in de gronden had. Ook ondernemers Aman en Lammerink zagen hier kansen. In eerste instantie ging het van Roijen vooral om de bolster, dat is de bovenste laag van het veen, die door de losse structuur gebruikt kon worden om turfstrooisel te maken. Turfstrooisel werd onder meer gebruikt in kippenhokken, paardenstallen en als tuinaarde. Uiteindelijk werd overeengekomen dat de vennootschap van Roijen vijftien jaar lang het recht verkreeg om de bolsterlaag af te graven, tegen een betaling van 150 gulden per hectare. De grond bleef in eigendom van de graaf van Almelo. Van Roijen droeg bovendien 2500 gulden bij aan de verbetering van de weg tussen Kloosterhaar en Langeveen, op voorwaarde dat er een vaste draaibrug zou worden geplaatst. De gronden van Van Roijen strekten zich ver in zuidelijke richting uit, zo bezat de firma ook het recht van vervening van 673ha in de Superplus. Het turfstrooisel werd in speciale turfstrooiselfabrieken verwerkt. Ze waren gevestigd langs het water zoals ze eenvoudig bereikbaar waren voor de turfschuiten. Zo werd er in 1894 een turfstrooiselfabriek geopend in Bergentheim op het kruispunt van de van Roijenswijk en het kanaal Almelo-De Haandrik. De locatie in Bergentheim betekende dat de afgegraven strooisellaag iedere dag over het stelsel van wijken via de van Roijenswijk naar Bergentheim vervoerd moest worden. In 1918 werden daarom plannen gemaakt om een tweede turfstrooiselfabriek in de Superplus te bouwen. Uiteindelijk werden de plannen echter gewijzigd, de fabriek werd aan de Amerikaanse wijk gebouwd maar is nooit in gebruik genomen.²²

Een andere belangrijke speler in de Engbertsdijksvenen was de firma Terwindt & Arntzveen, die tot het einde van de jaren '70 turf en turfstrooisel heeft gewonnen in het gebied. De firma werd opgericht met als doel *“het voortzetten en uitbreiden er reeds aangevangen vervening en ontginning van veengronden, onder de gemeente ambt Hardenberg en onder de gemeente Deurne, en van zoodanige andere veengronden als de vennootschap mocht verkrijgen, alsook het verweken, koopen en verkoopen van producten afkomstig van vervening of ontginning”*. Terwindt & Arntzveen was vooral actief aan de westelijke kant van de Engbertsdijksvenen. Daar waren ook andere firma's uit Vriezenveensewijk actief in de vervening, zoals N.V. Trio, dat in 1910 werd opgericht in Westerhaar-Vriezenveensewijk. De firma ging na de Tweede Wereldoorlog over op de productie van potgrond en compost en produceerde tot 1971 turfstrooisel. Andere namen die belangrijk zijn om te noemen zijn Dekker, Busscher en de gebroeders Minke.

<<

Afb. 3.4. De
turfstrooiselfabriek van
Terwindt & Arntzveen in
Vriezenveensewijk

²² Hilberink 1985, 44-45

Machinale vervening en smalspoor

In de loop van de 20ste eeuw werd de turfwinning steeds grootschaliger aangepakt en nam de mechanisatie toe. In 1905 spreken de verveners in de Bruinehaarsvenen al over turfpersmachines die in Duitsland reeds met succes worden gebruikt.²³ Na de Tweede Wereldoorlog ging men ook in de Engbertsdijksvenen op grote schaal met machines aan de slag. Met behulp van draglines en graafmachines kon met veel minder arbeiders meer turf gewonnen worden. In de Engbertsdijksvenen liggen nog spoorrails uit de tijd van de verveningen. De smalspoorrails werden in de loop van de 20ste eeuw aangelegd ten behoeve van de turfwinning. De smalle wijken zijwijken waren niet ingesteld op de steeds groter wordende productie, daarom legde men een (verplaatsbare) smalspoorlijn aan. Bij de aanleg daarvan werd dankbaar gebruik gemaakt van de oude (lei)dijken die door het gebied liepen. Via het spoor kon de turf over lange afstanden vervoerd worden. Op 1917 werd door de gemeenteraad vergunning verleend aan Terwindt & Arntzveen, Trio en Minke om *'ten behoeve van turfvervoer op de Oosterhoeve draagbaar spoor te leggen over den Eersten en tweeden Nieuwen dijk en den Engbersdijk'*. Het spoor van de firma Trio liep over de Eerste Nieuwe Leidijk (nu de Dalweg) via een ophaalbrug over het Veenkanaal naar de Nieuwe Hoevenwegsvanen. Omdat de smalspoorlijnen van Trio en TAV vlakbij elkaar lagen is niet altijd met zekerheid te zeggen tot welke firma een tracé behoorde. Het smalspoor is voor een deel nog aanwezig in het gebied. De rest is de bewonderen in het veenmuseum aan de Paterswal.

Afb. 3.6. Restanten van het smalspoor in het veen >>

²³ HCO inv. nr. 0214-2517

De machinale vervening heeft diepe sporen in het landschap achtergelaten in de vorm van talloze kleine en grote veenputten. Deze veenputten staan tegenwoordig vol met water. In de jaren '50 kwam de turfwinning vrij abrupt ten einde. De vraag naar turf verdween toen men overging op het stoken van steenkolen. Men bleef wel nog turfstrooisel winnen voor de productie van tuinaarde.

3.2 Wonen rond het veen

Ontginning van de dalgronden

Tijdens de vervening was er in eerste instantie weinig aandacht voor het in cultuur brengen van de ontgonnen gebieden. Vanaf de dekzandkopjes aan de oostkant van de Engbertsdijksvenen werden enkele pogingen gedaan om het gebied te ontginnen en geschikt te maken voor de landbouw. Door de bovenste laag van het veen (de bolster) te mengen met zand poogde men een vruchtbare bodem te bewerkstelligen. Op deze zogenaamde dalgronden werden eenvoudige boerderijen gesticht, die verpacht werden. De zandgrond onder het veen was van nature niet erg vruchtbaar. Er werden enorme inspanningen gedaan om de grond vruchtbaar te krijgen, maar de boerderijen werden nooit erg rendabel. Op de dalgronden werden aardappels en granen geteeld. De meeste dalgronden liggen in de geplande bufferzone aan de oostkant van de Engbertsdijksvenen; de voormalige Bruinehaarsvenen en Balkenbeltsvenen. Hier ligt een jong ontginningslandschap met agrarische bedrijven dat wezenlijk anders oogt dan het natuurgebied.

Het Gravenland bleef tot in 1938 in handen van de Graaf van Rechteren Limpburg van Almelo. In dat jaar koopt ondernemer dhr. P. Leenders het complex van 325ha veengrond na bemiddeling van de Nederlandse Heidemaatschappij (Heidemij). De Heidemij heeft dan reeds een plan voor de ontginning klaarliggen. Een belangrijk deel van het plan bestaat uit de aanleg van 8 nieuwe boerderijen en het tot ontginning brengen van de dalgronden om ze te verhuren aan boerderijen in de omgeving die willen uitbreiden.

In de loop van de 20ste eeuw werden ook de wegen rondom de Engbertsdijksvenen aangepakt. De Oude Hoevenweg van de Pollen naar Kloosterhaar werd in 1921 verhard, de Paterswal volgde in 1934. In 1938 was ook de toestand van de Engbertsdijk dusdanig slecht dat deze als weg onbegaanbaar was geworden. De verveners dienden een verzoek bij de gemeente in om de dijk af te graven. De gemeente keurde deze aanvraag echter af, omdat de dijk als weg een belangrijke waarde had en gaf opdracht er een aarden baan aan te leggen om de toestand te verbeteren. Sinds de ingrepen van Staatsbosbeheer is de Engbertsdijk niet langer in gebruik als weg en is de dijk niet toegankelijk voor het publiek. Het tracé is nog wel herkenbaar in het landschap.

Afb. 3.7 Op luchtfoto's is het contrast tussen het natuurgebied en de in cultuur gebrachte dalgronden aan de oostkant duidelijk zichtbaar

Plaggenhutten en spitketen

De verveningsactiviteiten brachten veel nieuwe mensen naar de streek. Het waren in de 19e en 20ste eeuw namelijk niet de Vriezenveners zelf die de vervening in gang zetten. Vanwege een gebrek aan woningen werden de veenarbeiders ondergebracht in keten, waarvan er verschillende in de Engbertsdijksvenen hebben gestaan. De arbeiders kwamen van ver, meestal uit Drenthe, Groningen en Friesland. Ook in de keten was te weinig woonruimte om alle arbeiders en hun gezinnen te huisvesten, de gezinnen waren daarom soms genoodzaakt een plaggenhut te bouwen. Een plaggenhut is een eenvoudig onderkomen dat voor een groot deel bestaat uit turf, heideplaggen, twijgen en ander materiaal dat in het veengebied gevonden kon worden. Wanneer een hut in één nacht werd gebouwd mocht hij volgens de regel blijven staan. Er heerste grote armoede in de streek. Tot zeker in de jaren '50 waren stromend water, riolering en elektriciteit in deze arbeiderswoningen niet aanwezig. De exacte locatie van de plaggenhutten en keten is niet altijd bekend. Het Veenmuseum schetst een duidelijk beeld van het leven in deze tijden. In 1928 werd de woningstichting Sibculo en Omstreken opgericht, die een einde heeft gemaakt aan de schrijnende situatie. De arbeiders werden ondergebracht in eenvoudige woningen in onder andere Vriezenveensewijk. Het gevolg daarvan was dat Westerhaar en Vriezenveensewijk langzaam aan elkaar groeiden, wat uiteindelijk heeft geleid tot de samenvoeging. Een krantenartikel uit 1929 geeft inzicht in de *'onhoudbare toestand in het Vriezenveen'*.²⁴

“Er wordt tegenwoordig veel armoede geleden, maar wat wij thans gezien hebben op een tocht door de veenstreken ten Noorden van Vriezenveen, is niet te beschrijven. De geringe steun, waarvan de arbeiders, daar met hun veelal groote gezinnen moeten leven en de totale onmogelijkheid om door werken wat te verdienen heeft daar een toestand geschapen, die onhoudbaar is. (...). Toen we dit alles gehoord hadden van de chef-veldwachter en de ambtenaren ter Secretarie, zijn wij de veenstreken ingegaan, om met eigen oogen den toestand op te nemen. Sibculo, Bruinehaar en Kloosterhaar heeten de buurten waar wij moesten zijn. Uitgestrekt lag daar het woeste veenland, waarover de koude Noord-Ooster zijn verstijvend adem liet gaan. (...) Hier en daar staat een enkel armoedig huisje, overigens is alles één kale troosteloze vlakte, waarin geen boom of struik ook maar enige beschutting biedt. Onwillekeurig denkt men aan de Russische toendra's en men zou zich niet verwonderen als men hier of daar een troep rendieren zou zien tevoorschijn komen. (...) Wij vonden een arbeider bereid om ons eenige woningen van veenarbeiders binnen te leiden. De auto bleef op den weg staan en wij trokken het veen in. Van een weg of pad geen spoor, het ging van de eene heidepol op de andere. Na een kwartier zagen wij de eerste woning: wat planken aan elkaar getimmerd, de reten enigszins bedekt met asfaltpapier: een hondenhok zou er nog een paleis bij zijn. Bukkend door de lage deuropening traden wij binnen in de eenige ruimte: een vloer van ruwe veldkeien, een lage planken zoldering, links eenige ruimten voor bedsteden afgeschoten. Bij de potkachel de vader met zeven kinderen, allen zoo dicht mogelijk bij het vuur, want overal drong de gure wind door de reten. In een der bedsteden de moeder, die elk oogenblik haar achtste kind kon verwachten. Dit gezin krijgt f 6,50 per week en moet daarvan alles betalen. Alles, dat dan bestaat uit aardappels, brood en wat goedkope margarine. De kleeding der kinderen is totaal onvoldoende en de dekens zijn tot op de draad versleten. Een paar nachten, vertelde de vader, heeft hij de kinderen niet naar bed kunnen brengen, omdat hij bang was dat ze zouden bevriezen: ze lagen en zaten dan maar om de kachel. Gelukkig is er geen gebrek aan turf, maar hoe men ook stookt, zoo'n tochtige keet is niet warm te krijgen. (...) Dwars over het veen ging het naar een ander gezin, bestaande uit man, vrouw en zes kinderen. Ook hier dezelfde misère, geen kleeren, geen dek, niets en niets. “Alleen het water uit den put hebben we vrij” zei de vrouw.

²⁴ De Courant: het nieuws van den dag. 16-02-1929

“de rest moet van de zeven gulden steun per week gekocht worden”. Twee bedsteden, waarin wat stroo en lompden. Het heele gezin in doffe wanhoop om de kachel, starend over de troosteloze koude veenvlakte, die hun geen levensonderhoud kan bieden. “Pas in april”, vertelt de man “kunnen wij weer aan het werk komen; ik weet niet hoe wij het zoo lang moeten uithouden”. (...) Een derde gezin, bestaande uit elf personen: een zelfde moedeloze stilte. Geen straaltje hoop, geen uitzicht op redding uit den bitteren nood, die met drie rijksdaalders per week niet gelenigd kan worden. (...) ‘t Behoeft overigens geen commentaar, dat het in de keeten bij het stoken van enorme hoeveelheden turf allesbehalve frisch is. Dit heeft ook ten gevolge, dat de kinderen er vooral zoo slecht uitzien. Zij ontberen thans de gezonde buitenlucht, welke hun anders een compensatie geeft voor wat ze aan voedsel moeten missen.

Er werden overigens ook enkele stenen huizen in het veengebied gebouwd. Een voorbeeld daarvan vinden we op de Lokkebelt. De veenderij Aman en Lammerink liet daar naast keten en plaggenhutten ook enkele stenen arbeiderswoningen bouwen. De veenderij kwam later in het bezit van dhr. Dekker. De huizen op de Lokkebelt zijn in de jaren '50 gesloopt.²⁵ Tot in de jaren '80 woonde aan de zuidkant van de Engbertsdijkvenen dhr. Van der Heide, lokaal beter bekend als Katerjans. Hij woonde er enigszins afgezonderd van de wereld in zijn hut.

Smokkelen door de Engbertsdijkvenen

Door het veen liepen smokkelroutes, zo leren we uit diverse krantenartikelen en verhalen. Een interview met Jan Webbink schets daarvan een mooi beeld.

“Vanaf de Paterswal liep het pad tussen de schuur en de woning van de familie Webbink door. Op de Paterswal aangekomen vervolgden de smokkelaars hun weg in noordelijke richting. Ter hoogte van het stroomkanaal sloegen ze rechtsaf naar het Oosten en gingen over verschillende zandwegen die ongeveer parallel liepen met de Oudehoevenweg en de Gravenlandweg verder naar het noordoosten. Een van deze zandwegen door de Engbertsdijkvenen bestaat nog steeds, waarschijnlijk is dit de eerste nieuwe leidijk. Bij de Striepe ging met de Duitse grens over. De commiezen (soort douane) kenden deze route ook en verscholen zich regelmatig in de Engbertsdijkvenen achter de grote stapels turven die daar lagen te drogen.”

Bron: Landschap Overijssel “mondellinge geschiedenis Vriezenveen-Vroomshoop”

Interview met Jan Webbink op 14 maart 2018 in Vriezenveen, de Pollen. Uitgewerkt door Wim Hilderink.

>>

Afb. 3.9. Een artikel uit de Twentsche Courant van 26 februari 1919

VRIEZENVEEN.
— Een paar dagen geleden mocht het den rijksveldwachter brig.-tit. J. H. Franke alhier te Bruinehaar nabij den Engbertsdijk gelukken een groote partij goederen, bestemd om over de grens te worden gesmokkeld, in beslag te nemen. Een en ander bestond uit kwatta, cacao en thee, tot een gezamenlijk gewicht van ongeveer 150 K.G. en hebbende een waarde van pl.m. f 1000. De twee kruiwagens, waarop de goederen waren geladen, werden mede in beslag genomen. De smokkelaars wisten te ontkomen.

²⁵ Dorpsarchief Kloosterhaar

Sporen uit de Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog heeft op veel plekken sporen achter gelaten in het landschap, zo zijn er ook in en rond de Engbertsdijksvenen sporen van het oorlogsgeweld terug te vinden. Uit onderzoek van REASeuro blijkt dat er niet alleen vliegtuigen in het gebied zijn neergestort, maar dat er ook een korte tijd een stelling bij de Engbertsdijksvenen heeft gelegen.²⁶ Aan de Groenedijk lag een stelling met twee loopgraven, die tijdens de Duitse inval op 10 mei 1940 na een korte strijd onder hevig mitrailleurvuur door de Nederlanders is overgegeven. Van deze stelling blijkt op luchtfoto's uit 1945 al geen spoor meer te zien. Op deze foto's zijn wel meerdere bomkraters herkenbaar, die Kloosterman in het onderzoek toewijst als resultaat van een tapijtbombardement van brisantbommen.²⁷ Er zijn in de loop van de bezettingsjaren zeker twee, mogelijk drie, vliegtuigen neergekomen in de Engbertsdijksvenen. Volgens Cornelissen (1998) is er op 16 februari 1942 een Duits gevechtsvliegtuig neergestort in de Veenlanden ten noorden van Vriezenveen, de exacte locatie blijft onbekend. In de nacht van 30 maart 1943 kwam een Duits vliegtuig na een luchtstrijd met een Engelse bommenwerper neer in de Engbertsdijksvenen. Volgens een ooggetuige zou het vliegtuig als een vuurbal in het veen zijn gestort en daarna zijn geëxplodeerd. Door de hoge grondwaterstand in het gebied kon niet het gehele wrak geborgen worden.²⁸ Dat de Engbertsdijksvenen ook tijdens de oorlogsjaren een grote, ontoegankelijk veengebied was mag duidelijk zijn. De Duitse bergingstroepen hebben lang gezocht voor ze de locatie van het wrak konden vinden en hebben het vliegtuig ondanks meerdere pogingen niet kunnen bergen. Er zullen zich nog altijd delen van dit vliegtuig in het veen bevinden.²⁹ In maart 1944 crashte een Amerikaanse bommenwerpen aan de oostkant van de Engbertsdijksvenen, in de Balkenbeltsvenen. Ook van dit vliegtuig werden tientallen jaren na dato nog wrakstukken aangetroffen. Voor een gedetailleerde beschrijving van het oorlogsverleden van de Engbertsdijksvenen verwijzen we naar Cornelissen (1998 p.144-157) en Kloosterman (2017). Ook het Dorpsarchief/Streekmuseum Kloosterhaar-Balderhaar heeft dit deel uit de geschiedenis uitgebreid gedocumenteerd en heeft vele foto's van betrokkenen tentoongesteld in het museum.

3.3 De Engbertsdijksvenen als natuurgebied

Tegenwoordig is de Engbertsdijksvenen beschermd als Staatsnatuurmonument en als Natura 2000 gebied. Reeds halverwege de 20ste eeuw begon het besef van de hoge natuurwaarde in het gebied te groeien. In 1953 kreeg Staatsbosbeheer de hoogveenkern in het bezit. Hoewel het veenpakket hier nog grotendeels aanwezig is, was de kern niet onaangetast. De bovenlaag was er meerdere malen afgebrand voor de boekweitteelt en om de zeven meter waren greppels gegraven. De boekweitteelt is hier tot ver in de 20ste eeuw doorgegaan. In de loop der jaren heeft Staatsbosbeheer het bezit steeds verder uitgebreid.

Herstelwerkzaamheden

Om te voorkomen dat het hoogveen uit zou drogen werden er dammen aangelegd en werden de greppels gedempt. Ook de Schipsloot die in 1849 naar de Ruslandvenen was gegraven werd afgedamd. De vervening bleef in het gebied rond de hoogveenkern echter nog lange tijd doorgaan. Pas in 1984 kwam er een einde aan de verveningsactiviteiten in de Engbertsdijksvenen en kwam het gebied volledig in handen van Staatsbosbeheer. De Nederlandse Staat kocht alle bestaande verveningsrechten af om het gebied te beschermen. Daarbij werd ook de Engbertsdijksleiding gedempt, een brede watergang die het gebied doorsneed. De leiding was tot in de zandige ondergrond ingegraven en voerde veel water uit

²⁶ Kloosterman 2017

²⁷ Kloosterman 2017, 32-35

²⁸ Cornelissen 1998, 154

²⁹ Cornelissen 1998, 161

het gebied af. De leiding werd aan het begin van de jaren '90 gedempt, afgedekt met folie en bedekt met een laag zwartveen. De hoogveenkern beslaat zo'n 17ha en kent een veendikte van zo'n 5 tot 7 meter. Het is daarmee het grootste hoogveengebied van Nederland en West-Europa. Aan het begin van de jaren '90 is een groot herstelproject uitgevoerd door Staatsbosbeheer. Rondom de hoogveenkern werd een kade van veen aangelegd. De greppels die ten behoeve van de boekweitteelt waren aangelegd werden afgedamd met schotten. Ook op andere plaatsen in het gebied werden dammen van veen aangelegd om restveenheuvels te beschermen. De vele petgaten en veenputten werden onder water gezet. Het veen voor de kades werd lokaal gewonnen. Ook werden er folieschermen aangelegd. Sinds de aankoop zijn er grootschalige werkzaamheden uitgevoerd om de bijzondere natuurwaarden te behouden. Daarbij zijn veel sloten uit de tijd van de verveningen verdwenen. Staatsbosbeheer heeft het smalspoor voor een groot deel laten liggen. Het werd gebruikt bij werkzaamheden en brandpreventie. Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de organisatie werden er vanaf 1999 dagelijks excursies met de veentrein door het gebied georganiseerd. Een deel van het materiaal ligt nu in het Veenmuseum aan de Paterswal.

<<

Afb. 3.10. De bescherming van de natuurwaarden in de Engbertsdijksvenen ging niet zonder slag of stoot, zo getuigen deze twee berichten uit het Dagblad van het Oosten. Het eerste bericht (rechts) dateert van 3 oktober 1942, het tweede (boven) van 9 november datzelfde jaar. De vervening is uiteindelijk tot in de jaren '80 doorgegaan.

>>

Afb.3.11. Ondanks de vele ingrepen van Staatsbosbeheer vanaf de jaren '50 zijn de greppels die getuigen van de boekweitteelt die hier tot de Tweede Wereldoorlog plaatsvond nog zichtbaar in de hoogveenkern. Op het AHN zien we de regelmatige patronen met greppels om de 7 meter goed terug. Ook elders in de Engbertsdijksvenen treffen we deze greppels nog aan.

Muggenplaag

In 1992 werd de bouw van de dammen stilgelegd omdat de vernatting voor een grote muggenplaag zorgde. Al sinds 1987 had men in Kloosterhaar tijdens de zomermaanden overlast door een enorme hoeveelheid steekmuggen die vanuit de Engbertsdijksvenen naar het dorp trok. In 1992 werd daarom in het noordelijke deel en stelsel van sloten aangelegd, die via duikers in verbinding stonden met de Dooze. In de vroege zomermaanden kon het gebied op die manier drooggelegd worden, waarmee een nieuwe muggenplaag voorkomen werd. Deze ingrepen hadden tot gevolg dat het veenmos in de vakken 36, 37 en 29 grotendeels verdwenen is. Staatsbosbeheer voert allerlei werkzaamheden uit om een plasdras-situatie hier te voorkomen. Er liggen plannen om het in '92 aangelegde stelsel van sloten te dempen. Het ontwateren via de Dooze gebeurt al lange tijd niet meer. In 1966 werden dammen in de Schipsloot aangelegd. In 1998 braken de veendijken op meerdere plaatsen door als gevolg van hevige regenval. Ook de dam rond de veenkern begaf het, waardoor de kern in gevaar kwam. Het duurde tot 2005 voordat er een nieuwe dam werd aangelegd. Deze hoge en brede kade bestaat uit zand met een kern van keileem, afgedekt met veengrond. Vanwege de omvang vormt het een opvallend element in het verder vlakke en open veengebied.

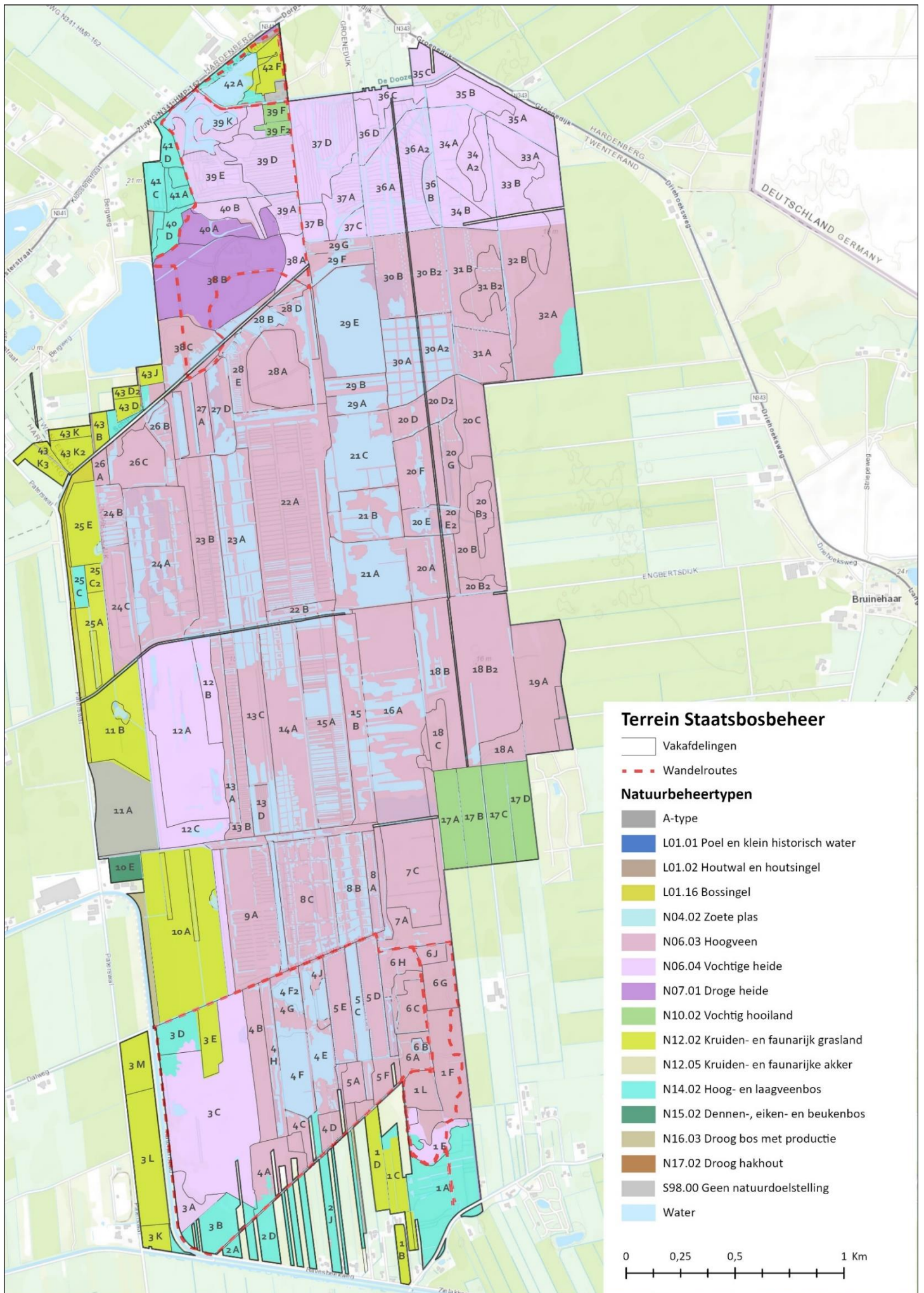

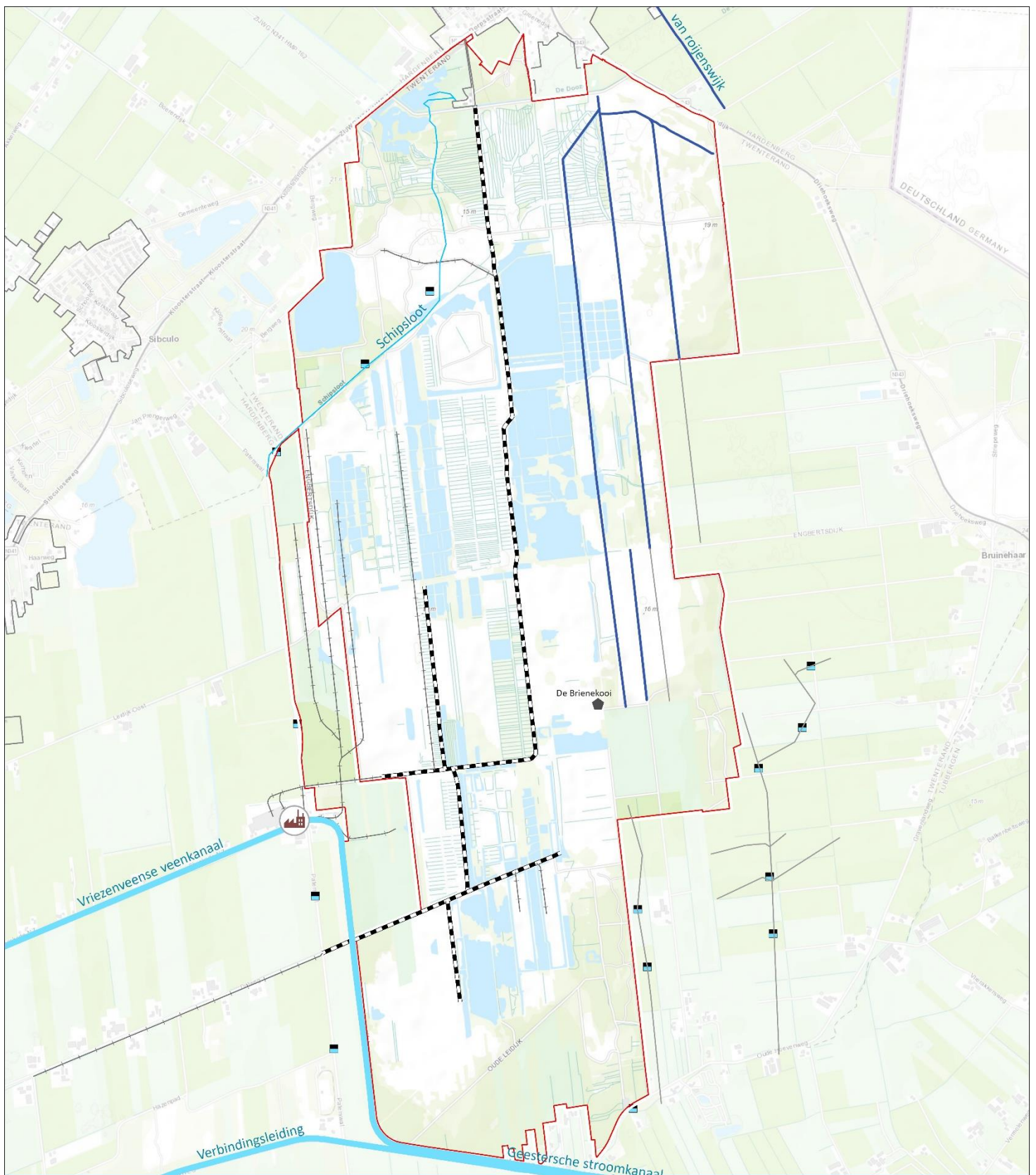
<<

Afb. 3.12. De muggenplaag in Kloosterhaar leidde tot veel commotie onder de bewoners.

Cultuurhistorisch beleid

In 2021 lijkt de nadruk van het beheer binnen de Engbertsdijksvenen te liggen op het behoud en ontwikkelingen van de natuurwaarden. Toch is de Engbertsdijksvenen ook vanuit landschappelijk en cultuurhistorisch oogpunt een bijzonder gebied. Staatsbosbeheer is zich hier altijd van bewust geweest. In het beheerrapport van 1989 wordt de geschiedenis van de vervening uiteengezet. In 2000 is een overzicht opgenomen van cultuurhistorische elementen met daarbij de opmerking dat ze behouden en onderhouden dienen te worden. Het gaat dan om het smalspoor, de hoogveenkern, de dijken/wegen, een aantal wijken, de boerderij het Huisken en ook een aantal petgaten. Ook in 2008 is reeds een overzicht gemaakt van cultuurhistorische elementen in het gebied. Toch lijkt er in de afgelopen decennia weinig aandacht te zijn geschonken aan de cultuurhistorische elementen in het gebied. Het smalspoor is verwaarloosd en deels verdwenen en wijken worden gedempt. Ook werd het gehele gebied opgedeeld in compartimenten en werden er wandelroutes aangelegd, zoals weergegeven op de kaart op de volgende pagina. De compartimenten zorgen er niet alleen voor dat het waterpeil beter gereguleerd kan worden maar zorgen ook voor minder windwerking op het water, wat bevorderend is voor de veengroei. Door de ingrepen van Staatsbosbeheer is er een nieuwe laag aan het landschap toegevoegd.

Kaart 3. Het recente landschap (1850-heden)

Kanaal	Turfstrooifabriek
Smalspoor (Aanwezig of herkenbaar)	Schaapskooi (verdwenen)
Smalspoor (Verdwenen)	Begrenzing Natura 2000 gebied
Waterloop (Herkenbaar)	Water
Wijk (aanwezig of herkenbaar)	Bebouwde kom
Wijk (verdwenen)	
Valschut (verdwenen)	

4. Waardering van landschappelijke en cultuurhistorische elementen

4.1 Methodiek

Alle cultuurhistorische elementen of landschapstypen zijn van waarde, maar niet alles is even waardevol. Het wenselijk om de waarde van cultuurhistorische elementen te bepalen. Een dergelijke waardering geeft beleidsbepalers of terreineigenaren de mogelijkheid om afgewogen keuzes te maken bij ruimtelijke ontwikkelingen. Een veelgebruikte methode om tot een waardering te komen is de toepassing van een wetenschappelijke waardering. Zo zijn er de laatste decennia vele rapporten en studies verricht waarbij cultuurhistorische elementen zijn gewaardeerd. Vanwege de breedte van de erfgoedsector en de zeer specifieke eisen zijn per vakgebied zoals de archeologie, de historische geografie en historische bouwkunde eigen waarderingsmethodieken ontwikkeld. Nochtans is er ondanks jarenlange discussie nog geen breed geaccepteerde waarderingsmethodiek ontwikkeld voor het vakgebied van de historische-geografie. Daarom worden in de praktijk de breed aanvaarde wetenschappelijke waarderingscriteria zeldzaamheid, kenmerkendheid, gaafheid en ensemblewaarde gebruikt. Bij de waardering van de landschappelijke en cultuurhistorische elementen in de Engbertsdijksvenen zijn de volgende uitgangspunten leidend:

1. Een uitgebreid GIS-systeem met tientallen kaartlagen is voorhanden.
2. Het gros van de cultuurhistorische elementen is in het veld bekeken. Ze zijn echter niet uitputtend geanalyseerd en op detailniveau in kaart gebracht.
3. Bij de waardering zijn alleen de elementen meegenomen die binnen (of op de grens van) het huidige Natura2000 gebied vallen.

Waarderingscriteria

Ensemblewaarde:

Aanwezigheid van de landschappelijke omgeving waarin of waarmee de cultuurhistorische structuren en elementen tot stand zijn gekomen.

Kenmerkendheid:

Mate waarin het element kenmerkend is geweest voor de wordingsgeschiedenis van het landschap waarin het voorkomt.

Gaafheid:

Mate van intactheid van het element ten opzichte van de beginsituatie.

Zeldzaamheid:

Actuele mate van voorkomen van een het element in de regio of in Nederland.

Score en wegingsfactor

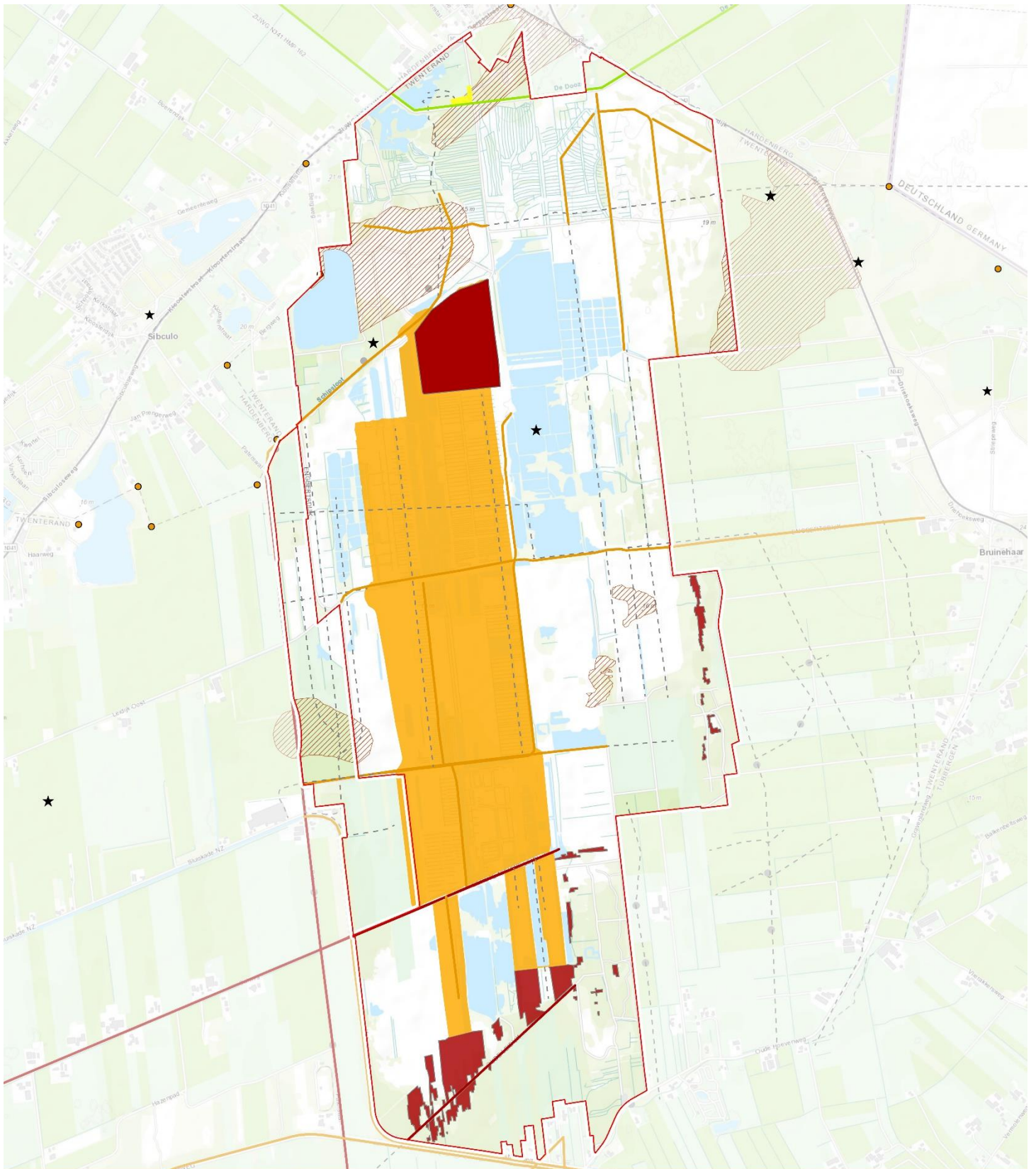
Op basis van deze waarderingsmethodiek kan per waarderingscriterium een score worden gegeven aan de gekarteerde elementen:

- 0 punten (laag);
- 1 punt (gemiddeld);
- 2 punten (hoog);
- 3 punten (zeer hoog).

Wanneer alle vier criteria gewaardeerd zijn, worden deze scores opgeteld tot een totaalscore. Daarna kunnen ze worden teruggerekend naar een eindwaardering:

Waarderingsklasse	Waardering
Laag	0 - 3
Gemiddeld	4 - 6
Hoog	7 - 10
Zeer hoog	11 - 12

Met deze totaalscore is het mogelijk om de elementen niet in legenda-eenheden, maar - op basis van vier kleuren (groen, geel, oranje en rood voor respectievelijk een lage, gemiddelde, hoge en zeer hoge waarde) - in te delen en op kaart te zetten. Daarbij is het goed om te vermelden dat een lage waardering in de praktijk weinig voorkomt. Verder is het goed om even stil te staan bij het feit dat er in hoogveengebieden relatief weinig cultuurhistorische elementen aanwezig zijn, het is dan mogelijk dat alle nog aanwezige elementen als hoog of zeer hoog gewaardeerd worden, met uitzondering van enkele zeer recente structuren.

Kaart 4. Waardering cultuurhistorische en landschappelijke elementen

Vlakelementen

- Hoge archeologische verwachtingswaarde
- Veenkern en veenrestheuvels (Zeer hoog)
- Veenrestvlakte (hoog)
- Bebouwing (gemiddeld)

Begrenzing Natura 2000 gebied

Lijnelementen

- Leidijken (zeer hoog)
- Dijken, wijken, smalspoor en wegen (hoog)
- Overige waterlopen (laag)
- Verdwenen

Puntelementen

- Grenspalen (hoog)
- Archeologische vindplaats (niet zichtbaar)
- Valschut (verdwenen)

4.2 Waardering van elementen uit Tijdsvenster 1

Archeologische vindplaatsen

Toelichting: Er komen binnen het gebied geen beschermde archeologische locaties of monumenten voor. Op de locaties waar archeologische vondsten zijn gedaan is niets meer te zien. Deze locaties worden daarom niet meegenomen in de waardering, maar zijn voor de context wel aangegeven op de kaart.

Dekzandruggen en –kopjes (haren)

Toelichting: De dekzandkopjes en ruggen in en rond de Engbertsdijksvenen waren mogelijk reeds in de prehistorie bewoond. Ze zijn daarom aangemerkt als terreinen met een hoge archeologische verwachtingswaarde. Ook onder het hoogveen kunnen dergelijke dekzandopduikingen voorkomen, die door verdwijnen van het veenpakket aan het oppervlakte komen te liggen. Op al deze zandige hoogtes kunnen bewoningssporen vanaf de prehistorie verwacht worden. Bovendien zijn de bodems hier vaak onaangetast. Hoewel ze niet volledig binnen de cultuurhistorische waarderingsmethodiek passen, zijn ze als gearceerde vlakken op de waarderingskaart meegenomen. Op basis van het AHN en de geomorfologische kaart zijn de contouren van enkele dekzandkopjes aangescherpt. Volgens de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Twenterand geldt binnen een straal van 100 meter rondom een dekzandrug tevens een middelhoge verwachting. Dit gebied is op onze waarderingskaart niet meegenomen. Voor archeologisch advies verwijzen we naar de archeologische verwachtingskaart, de CWK van de provincie Overijssel en het rapport van RAAP.

Hoogveenkern

Kenmerkendheid: 3

Ensemblewaarde: 3

Zeldzaamheid: 3

Gaafheid: 2

Waardering: zeer hoog (11)

Toelichting: De hoogveenkern wordt vanuit ecologisch oogpunt reeds goed beschermd. Ook vanuit landschappelijk en cultuurhistorisch oogpunt waarderen we de hoogveenkern als zeer hoog. Het is één van de weinige overgebleven Nederlandse hoogvenen en kan bijvoorbeeld interessant zijn voor palynologisch onderzoek. Daarnaast is het mogelijk dat zich nog archeologische vondsten in of onder het veen bevinden die in situ bewaard zijn gebleven. De hoogveenkern biedt bovendien een mooi inzicht in hoe het landschap er in het verleden uit gezien heeft.

Veenrestvlakte

Kenmerkendheid: 3

Ensemblewaarde: 3

Zeldzaamheid: 3

Gaafheid: 1

Waardering: hoog (10)

Toelichting: Ten zuiden van de hoogveenkern ligt een uitgestrekte vlakte waar nog hoogveen aanwezig is, weliswaar in veel mindere mate dan in de hoogveenkern. In de vlakte liggen talloze veenputten die niet individueel gekarteerd en gewaardeerd zijn. Het omliggende veen is grotendeels afgegraven, waardoor de vlakte hoger ligt dan de omgeving. Voor de veenrestvlakte geldt voor de eerste drie criteria

dezelfde waardering als voor de hoogveenkern, door de mindere gaafheid wordt de veenrestvlakte echter als 'hoog' in plaats van 'zeer hoog' gewaardeerd.

Veenrestheuvels

Kenmerkendheid: 3

Ensemblewaarde: 3

Zeldzaamheid: 3

Gaafheid: 2

Waardering: zeer hoog (11)

Toelichting: Aan de zuid- en oostkant van de Engbertsdijkvenen liggen vele veenrestheuvels. Het zijn onafgegraven stukken hoogveen, die soms enkele meters boven de (afgegraven) omgeving uitsteken. Het vormen relictten uit het verleden die niet alleen herinneren aan het natuurlijke landschap, maar ook aan de tijd van de verveningen. Door afgraving van het omliggende veen zijn de veenrestanten ontwaterd en ingeklonken. Ze hebben daardoor hun natuurwaarde verloren. Dergelijke hoogveenrestanten zijn in Nederland zeldzaam. Er zijn weinig plaatsen waar nog onafgegraven hoogveen is en waar dergelijke sporen van de vervening zo goed zichtbaar zijn. Ze krijgen daarom de waardering 'zeer hoog'. Vanwege het schaalniveau van de kaart zijn mogelijk niet alle individuele veenrestheuvels gekarteerd, de waardering geldt wel voor alle aanwezige veenrestheuvels.

4.3 Waardering van elementen uit Tijdsvenster 2

Dijken en wegen

Binnen de Engbertsdijksvenen liggen verschillende oude dijken en wegen. Omdat de dijken en wegen in het gebied niet allen dezelfde ontstaansgeschiedenis, zeldzaamheid, ensemblewaarde of gaafheid kennen zijn ze individueel gewaardeerd. Bij de waardering van dijken en wegen gaat het in dit geval om de landschappelijke lijn (het tracé) en niet om het fysieke dijklichaam of om de huidige weg.

Leidijken

Kenmerkendheid: 3

Ensemblewaarde: 3

Zeldzaamheid: 2

Gaafheid: 3

Waardering: zeer hoog (11)

Toelichting: De twee leidijken bij de Hoevenwegsvenen en het zuidelijke deel van de Paterswal mogen beschouwd worden als leidijken uit de periode van de agrarische veenontginningen van Vriezenveen. Ze zijn van groot belang geweest voor de ontginning en de ruimtelijke structuur van het gebied. Bovendien kennen ze als deel van de agrarische hoogveenontginning van Vriezenveen een zeer hoge ensemblewaarde. De leidijken worden ondanks enige onzekerheden over de ouderdom en oorsprong daarom als zeer hoog gewaardeerd.

De Paterswal

Kenmerkendheid: 3

Ensemblewaarde: 3

Zeldzaamheid: 2

Gaafheid: 3

Waardering: zeer hoog (11)

Toelichting: Het zuidelijke gedeelte van de Paterswal maakt als zijkade of leidijk mogelijk deel uit van de agrarische veenontginning van Vriezenveen. In de tijd van de kloosterlingen in Sibculo werd er een doorgaande weg aangelegd (15e-16e eeuw) richting het klooster in Albergen. De Paterswal vormt daarmee één van de oudste elementen in het cultuurlandschap rond de Engbertsdijksvenen. De weg kent een hoge ensemblewaarde met het hoogveengebied, Vriezenveen en het klooster Sibculo en is zeer kenmerkend te noemen. De Paterswal wordt als zeer hoog gewaardeerd.

De Engbertsdijk en de Krikedijk

Kenmerkendheid: 3

Ensemblewaarde: 3

Zeldzaamheid: 1

Gaafheid: 2

Waardering: hoog (9)

Toelichting: De Engbertsdijk is als naamgever niet weg te denken uit het gebied. Door ingrepen van Staatsbosbeheer is de dijk voor een deel verdwenen. Het grootste deel van het tracé is echter nog wel herkenbaar in het landschap. De Engbertsdijk is vermoedelijk tegen het einde van de 18e eeuw aangelegd, al blijft het zonder aanvullend archiefonderzoek gissen naar de oorsprong ervan. De gehele dijk wordt als hoog gewaardeerd.

De Zwarte Dijk

Kenmerkendheid: 3

Ensemblewaarde: 3

Zeldzaamheid: 1

Gaafheid: 1

Waardering: hoog (8)

Toelichting: Over de geschiedenis van de Zwarte Dijk, die de Berghaar met Sibculo verbond, is weinig bekend. Zeker is in ieder geval dat de dijk vanaf de 18^e eeuw dienstdeed als schapendrift voor de bewoners van Bruinehaar. Vermoedelijk ging het om een zandpad en was er geen sprake van een dijklichaam. Bij de grootschalige verveningen en ingrepen van Staatsbosbeheer in de 20ste eeuw is de dijk voor een deel verdwenen. De gaafheid ligt daarom laag, en ook qua zeldzaamheid is de Zwarte Dijk niet bijzonder te noemen. Door de hoge kenmerkendheid en ensemblewaarde wordt het deel dat nog aanwezig is toch de waardering 'hoog'.

Grenspalen

Kenmerkendheid: 3

Ensemblewaarde: 1

Zeldzaamheid: 2-3

Gaafheid: 1-3

Waardering: hoog (7-10)

Toelichting: De meeste grenspalen staan net buiten het Natura 2000 gebied en buiten het terrein van Staatsbosbeheer. De grenspalen worden hoog gewaardeerd, ze zijn namelijk zeer kenmerkend voor de grensstreek en zijn bovendien relatief zeldzaam te noemen. Qua ensemblewaarde scoren ze lager omdat de relatie met het omliggende landschap vaak ontbreekt. De 18^e-eeuwse grenspalen (nr. 1 en 2) kennen een hogere zeldzaamheid dan de grenspalen die uit de 20ste eeuw stammen. De gaafheid varieert per paal.

Valschutten

Van de valschutten zijn enkel de locaties bekend, er zijn geen overblijfselen aanwezig. Ze zijn daarom niet meegenomen in de waardering. Voor de beeldvorming zijn de locaties wel aangegeven op de kaart.

4.4 Waardering van elementen uit Tijdsvenster 3

Wijken en kanalen

Kenmerkendheid: 3

Ensemblewaarde: 3

Zeldzaamheid: 1

Gaafheid: 1-2

Waardering: hoog (8-9)

Toelichting: Wijken en kanalen zijn zeer kenmerkend voor de laatste periode in de geschiedenis van de Engbertsdijksvenen. Een groot deel van de hoofd- en zijwijken is gedempt nadat de verveningen in het gebied ten einde kwamen. Wijken en zijwijken komen op zeer grote schaal voor in Overijssel en grote delen van Nederland en zijn dus niet zeldzaam te noemen. Omdat de gaafheid is op veel plaatsen behoorlijk aangetast door latere ontwikkelingen in het gebied. Wijken die grotendeels verdwenen zijn, zijn niet meegenomen in de waardering. Vanwege de grote ingrepen voor Staatsbosbeheer is het van een groot deel van de huidige waterlopen op basis van het huidige onderzoek niet na te gaan wanneer ze zijn aangelegd en hoeverre ze zijn vergraven. Daarom zijn alleen grote wijken zoals de Dekkerswijk, de Krommewijk, de Rechtewijk en enkele kleinere wijken aan de zuidkant van het gebied meegenomen in de waardering. De nog aanwezige wijken krijgen de waardering 'hoog'. Ze kennen namelijk een zeer hoge ensemblewaarde en zijn zeer kenmerkend voor het hoogveengebied waar grootschalige verveningen hebben plaatsgevonden.

De Schipsloot

Kenmerkendheid: 3

Ensemblewaarde: 3

Zeldzaamheid: 1

Gaafheid: 1

Waardering: 8

Toelichting: De Schipsloot loopt langs de Paterswal en takt af richting de Zwarte Dijk. Oorspronkelijk werd de Paterswal doorkruist door een waterloop met de naam het Oude Gat. Aan het begin van de 19^e eeuw was het deel van deze waterloop aan de oostkant van de Paterswal, ten noorden van de Engbertsdijk, al gekanaliseerd, waarschijnlijk ten behoeve van de vervening. Aan de noordkant van de Paterswal liep toen tevens een waterloopje naar het veengebied tussen de Zwartedijk en de Groenedijk, ten zuidoosten van Sibculo. In 1849 werd langs een deel van de Paterswal de Schipsloot gegraven die aansloot op deze waterloop. Rond 1900 werd een nieuwe aftakking van de Schipsloot naar de Ruslandvenen gegraven om het vervoer van turf in de richting van Vriezenveen te bevorderen. De loop van deze nieuwe Schipsloot is voor een deel nog zichtbaar in het landschap. De Schipsloot vormt een bijzonder element in het landschap maar wordt door de aangetaste gaafheid en de lage zeldzaamheid niet als zeer hoog maar als hoog gewaardeerd.

Boekweitgreppels

Kenmerkendheid: 2

Ensemblewaarde: 2

Zeldzaamheid: 2

Gaafheid: 0

Waardering: gemiddeld (6)

Toelichting: Op de hoogveenkern zijn op de hoogtekaart nog sporen van greppels zichtbaar die herinneren aan de boekweitteelt die hier tot in de 20ste eeuw heeft plaatsgevonden. Deze greppels zijn

echter zeer ondiep en in het veld nauwelijks waarneembaar. Ze worden daarom gewaardeerd als gemiddeld.

Smalspoor

Kenmerkendheid: 3

Ensemblewaarde: 3

Zeldzaamheid: 2

Gaafheid: 1

Waardering: hoog (9)

Toelichting: Op verschillende plaatsen in het gebied is nog spoorrails aanwezig uit de tijd van de verveningen. Omdat de rails niet overal goed zichtbaar is kan de kartering afwijken van de werkelijkheid. De nog aanwezige smalspoorrails wordt als hoog gewaardeerd, ondanks dat de gaafheid sterk is aangetast. De aanwezigheid van het smalspoor vertelt het verhaal van de machinale vervening die hier vanaf de 2^e helft van de 20ste eeuw heeft plaatsgevonden.

Petgaten

Toelichting: Vanwege de grote hoeveelheid petgaten/veenputten en andere waterplassen in het gebied bleek het niet mogelijk deze individueel te karteren en te waarderen. Het is niet altijd duidelijk welke putten zijn ontstaan door de vervening en welke het resultaat zijn van werkzaamheden door Staatsbosbeheer. Er is daarom gekozen om de petgaten niet nemen in de waardering; met uitzondering van de Busscherput, die als gemiddeld gewaardeerd wordt.

Veenrestheuvels

Zie Waardering van elementen uit tijdsvenster 1

Bebouwing

Toelichting: De enige bebouwing die binnen het gebied voorkomt is het Huisken aan de noordkant van het gebied. Het gaat hier niet om een bijzonder pand, noch om een bijzondere locatie. Het Huisken krijgt daarom de waardering gemiddeld. Het pand heeft lange tijd dienstgedaan als informatiepunt. Tot 2011 stond aan de zuidoostkant van het gebied een schaapskooi en hooiberg, deze zijn gesloopt en daarom niet gewaardeerd.

Veendammen/compartimenten

Waardering: gemiddeld

Toelichting: Door Staatsbosbeheer zijn sinds de jaren '50 talloze veendammen en compartimentdammen aangelegd. Ze zijn niet meegenomen in de GIS-inventarisatie. Dat geldt ook voor het stelsel aan waterlopen dat in de jaren '90 is aangelegd om de muggenplaag te verminderen.

Welkom bij
Verlede

5 Kansencatalogus en aanbevelingen

Om de landschappelijke en cultuurhistorische elementen te behouden zal er bij toekomstige werkzaamheden rekening mee gehouden moeten worden. Bij werkzaamheden in het verleden is niet altijd aandacht geweest voor de cultuurhistorische elementen en landschapsgeschiedenis van het gebied. Het resultaat daarvan is dat veel cultuurhistorische elementen in de Engbertsdijksvenen (deels) verdwenen zijn. Daarin schuilt het gevaar een landschap te creëren waarin het verleden niet meer leesbaar is. Door middel van deze kansencatalogus doen we een aantal aanbevelingen hoe landschap en cultuurhistorie ingezet kunnen worden bij toekomstige ontwikkelingen. Bij het vervaardigen van een aantal ontwerpbeelden is door Roelofs reeds rekening gehouden met de historische situatie van een verschillende elementen, zoals de Schipsloot, de Engbertsdijk en de Krikkedijk. Daarnaast hebben omwonenden en andere geïnteresseerden de mogelijkheid gehad te reageren en mee te denken over dit onderwerp. De uitkomsten daarvan zijn meegenomen in paragraaf 5.4.

5.1 Tijdsvenster 1. Het natuurlijke landschap en de eerste bewoners

Aardkundige elementen

Het natuurlijke landschap kent rondom de Engbertsdijksvenen binnen een relatief klein oppervlakte een opeenvolging van stuwwal, dekzand, *lagg*-zone en hoogveen. Deze landschappelijke gradiënt is eeuwenlang herkenbaar geweest en vormt de basis van de bewoningsgeschiedenis van het hele gebied. Maak bezoekers bewust van deze landschappelijke structuur en leg de nadruk bij informatievoorziening niet alleen op het hoogveen, maar op de veel bredere (geologische) context en de bijbehorende bewoningsgeschiedenis. De hoge zandgronden liggen rondom het veengebied en bieden een goede startplaats voor informatievoorziening en routes. Wat betreft het oudere geologische verleden ligt een samenwerking met het dorpsarchief/streekmuseum Kloosterhaar-Balderhaar voor de hand. Daar wordt een bijzondere collectie geologische vondsten uit de steengroeve tentoongesteld. Ook voor informatie over de bredere landschapsgeschiedenis kan men hier terecht.

Hoogveenkern, veenrestvlakte en veenrestheuvels

De hoogveenkern vormt reeds het kloppend hart van het gebied. Ook de veenrestvlakte is via wandelroutes deels toegankelijk voor bezoekers, net als een deel van de veenrestheuvels. Het zijn bijzondere cultuurhistorische en aardkundige elementen die zich bij uitstek lenen voor educatie over zowel het natuurlijke veenlandschap als de turfwinning. Het is daarom aan te raden om ze te laten liggen en te zorgen voor een duidelijke informatievoorziening, zeker aan de zuidkant van het gebied waar de veenrestheuvels langs de bestaande wandelpaden liggen.

Daarnaast is het waardevol om bezoekers te informeren over de uitgestrektheid van het veengebied in het verleden. Het is belangrijk dat bezoekers zich beseffen dat de Engbertsdijksvenen niet op zichzelf staan. Het Almervene besloeg in het verleden een enorm gebied, waar nu nog maar een zeer klein deel van resteert. Verwijs bijvoorbeeld naar andere terreinen waar nog restanten van dit veengebied aanwezig zijn, zoals het Wierdenseveld.

Archeologische vindplaatsen

Het Almervene, waar de Engbertsdijksvenen in het verleden deel van uitmaakte, is rijk aan bijzondere archeologische vondsten, met name uit de prehistorie. Over deze vondsten is met uitzondering van enkele wetenschappelijke artikelen amper informatie beschikbaar voor het bredere publiek. De prehistorische geschiedenis van de hoogvenen is een zeer boeiend en vaak onderbelicht onderwerp dat

veel mensen en ook kinderen aanspreekt. Hier liggen dus grote kansen voor educatie en informatievoorziening.

5.2 Tijdsvenster 2. Middeleeuwse dorpslandschappen

Aanvullend archiefonderzoek

In het HCO Zwolle ligt een groot aantal archiefstukken die op het eerste gezicht interessant lijken voor een beter inzicht in de landschapsontwikkeling van de Engbertsdijksvenen in brede zin. Ook het dorpsarchief Kloosterhaar-Balderhaar kent een mooie collectie. Door het beperkte aantal uren dat binnen deze opdracht beschikbaar was voor archiefonderzoek hebben wij deze bronnen niet allemaal kunnen raadplegen. Er ligt bovendien een aantal historische kaarten in het HCO die wij nog niet hebben ingezien. Aanvullend archiefonderzoek, bijvoorbeeld uitgevoerd door lokale historische verenigingen, is een tijdrovende klus maar kan een verdiepende slag leveren op de in deze landschapsbiografie gepresenteerde informatie. Vanaf bladzijde 73 is een lijst opgenomen met inventarisnummers van (mogelijk) interessante archiefstukken. Ook het archief van Staatsbosbeheer biedt mogelijk nog interessante inzichten. In het Nationaal Archief liggen oude beheerplannen waar wij nog geen inzicht in hebben gehad.

Boekweitteelt

Tot ver in de 20ste eeuw werd er in en rondom de Engbertsdijksvenen veel boekweit verbouwd. Wellicht zijn er percelen in de omgeving van de Engbertsdijksvenen aan te wijzen die zich lenen om opnieuw in te zaaien met dit gewas. Dit gebeurt bijvoorbeeld in het Reestdal op de grens van Drenthe en Overijssel, waar diverse oude akkergranen worden geteeld. Zo wordt niet alleen een belangrijk deel van de geschiedenis in leven gehouden, maar ontstaat ook een streekproduct. Bovendien draagt het bij aan de kwaliteit van het landschap en de biodiversiteit.

Schaapskudde

Eeuwenlang werden de drogere delen van het hoogveengebied en de dekzandhoogtes gebruikt voor het weiden van schapen. Ook tegenwoordig worden delen van het gebied soms nog begraaasd door een schaapskudde. Zowel de Engbertsdijk als de Zwarte Dijk deden in het verleden vermoedelijk dienst als schapendrift en ook de leidijken zullen ervoor gebruikt zijn. Een vaste schaapskudde zou vanuit cultuurhistorisch oogpunt een mooie aanvulling zijn voor het gebied.

Dijken en wegen

Zie tijdsvenster 3.

5.3 Tijdsvenster 3. Het recente landschap

Kanalen en wijken

De grootschalige verveningen die vanaf ca. 1850 hebben plaatsgevonden vormen een belangrijk onderdeel uit de geschiedenis van de Engbertsdijksvenen. Het verhaal wordt in het Veenmuseum aan de Paterswal verteld voor het publiek. Om uitdroging van het hoogveen te voorkomen is het onvermijdelijk om een deel van de wijken en kanalen uit de tijd van de verveningen te dempen. Om de geschiedenis zichtbaar te houden wordt aanbevolen om tenminste enkele waterlopen (gedeeltelijk) watervoerend te houden. Er kan gezocht worden naar manieren om de waterlopen alleen oppervlakkig watervoerend te houden zonder dat er water uit het gebied wordt getrokken. Het is belangrijk dat dit

gedeelte van de geschiedenis ook in het landschap zichtbaar blijft en niets iets wordt dat alleen in een museum te beleven is.

Dijken, wegen en smalspoor.

De dijken en wegen die door de Engbertsdijksvenen lopen zijn één van de weinige cultuurhistorische relictten die nog duidelijk zichtbaar zijn. Ze vormen de basis van de ruimtelijke structuur van het cultuurlandschap. Met name de leidijken aan de zuidkant van het gebied kennen een hoge ouderdom en behoren historisch-geografisch gezien tot de agrarische veenontginning van Vriezenveen. Om de historische structuur te behouden dienen deze lijnen gehandhaafd te worden. Datzelfde geldt voor de Engbertsdijk, de Krikkedijk en waar mogelijk ook de Zwarte Dijk. Hoewel de exacte ouderdom van deze dijken niet bekend is, zijn ze van belang voor de identiteit van het gebied. Op een aantal dijken is het smalspoor nog aanwezig. Aanbevolen wordt om dit smalspoor op tenminste één gedeelte te laten liggen en waar mogelijk te restaureren. De aanwezigheid van het smalspoor in het veld vertelt het verhaal van de verveningen en is een mooie aanvulling op het materiaal dat in het Veenmuseum aan de Paterswal te zien is. Het komt voor dat er met zwaar materieel over het smalspoor wordt gereden (bijvoorbeeld op de Engbertsdijk) waardoor de rails beschadigd raakt. Wij raden aan om de rails te verwijderen op plekken waar werkzaamheden worden uitgevoerd.

Dammen en kades

In de toekomst zullen er dammen en kades worden aangelegd om uitdroging van het hoogveen tegen te gaan. Het is aan te bevelen om daarbij rekening te houden met inpassing in het landschap. De huidige dam rond het hoogveen ligt als een soort 'zeedijk' in het landschap en werkt verstorend. Bij voorkeur wordt er in de toekomst gewerkt met brede maar lage dijken i.p.v. zeer hoge en steile dijken.

5.4 Uitkomsten digitale bijeenkomst

Staatsbosbeheer en Roelofs hebben een interactieve kaart beschikbaar gesteld waarop geïnteresseerden en betrokkenen input konden leveren op het ontwerp voor diverse toekomstige maatregelen in de Engbertsdijksvenen. In totaal zijn er negen reacties betreffende cultuurhistorie binnengekomen op de interactieve kaart. Deze waren onder meer afkomstig van de lokale afdeling van de KNNV, het dorpsarchief/streekmuseum Kloosterhaar-Balderhaar en omwonenden. Het merendeel heeft aangegeven het belangrijk te vinden dat cultuurhistorie zichtbaar wordt gemaakt of zichtbaar blijft. Het gaat daarbij met name om de oude waterlopen (wijken), de kades en leidijken, oude wegen en het smalspoor. De voorkeur gaat daarbij sterk uit naar het herstellen van deze structuren, aangevuld met een goede informatievoorziening. Daarnaast is er vraag naar meer wandel- of fietsmogelijkheden door het gebied, een uitkijkpunt en voldoende parkeerplaatsen.

Op een online bijeenkomst (31-05-21) is daarover met enkele betrokkenen doorgepraat. Tijdens de bijeenkomst bleek dat men het zeer belangrijk acht dat waterlopen zichtbaar blijven in het landschap. Staatsbosbeheer en Roelofs hebben aangegeven dat dit vanwege de ecologische doelstellingen niet overal mogelijk zal zijn. Daarom moet er gezocht worden naar alternatieve manieren om deze geschiedenis zichtbaar te houden. De volgende ideeën kwamen tijdens de bijeenkomst naar voren;

- Zeer ondiepe waterlopen, bijvoorbeeld door het afdekken van de bodem met leem. Dit is vanuit cultuurhistorisch oogpunt de beste manier om de waterlopen in stand te houden, maar levert ecologisch gezien nog steeds problemen op

- De structuur (lijn) zichtbaar houden door contrasterende beplanting, bijvoorbeeld met veenpluis
- Het plaatsen van doorkijkschermen of elementen van cortenstaal die het verhaal vertellen (zie volgende pagina voor enkele voorbeelden)

Daarnaast werden de volgende suggesties/aanbevelingen gedaan:

- Herstellen van de Engbertsdijk en zorgen voor een verbinding met de Pluus. Dit levert mogelijk wel een probleem voor de handhaving op, aangezien de Engbertsdijk niet toegankelijk is voor het publiek.
- Een uitkijktoren aan de rand van het gebied. Dat is niet alleen erg nuttig voor vogelaars, maar geeft ook een mooi beeld van het uitgestrekte hoogveenlandschap en kan gecombineerd worden met informatievoorziening.
- Betere informatievoorziening (op meerdere plekken) en mogelijkheid tot meer excursies in het gebied. Mogelijk kan het Huisken hier een grotere rol in spelen.

>> Contrasterende beplanting zoals veenpluis kan gebruikt worden om oude structuren in het landschap zichtbaar te houden

>>

Afb. 5.4. (links) Muur met verschillende glasschildering die de geschiedenis van de plek vertellen op de Kuiperberg in Ootmarsum

Bron: www.heemkunde-ootmarsum.nl

Afb. 5.4. (onder) Doorkijkschermen bij Huis Hengelo waarmee verdwenen bouwwerken weer zichtbaar worden gemaakt. Een dergelijke constructie zou bij te dempen wijken goed passen, bijvoorbeeld met een afbeelding van een turfschipper

5.5 Overige ideeën en aanbevelingen

Naast de aanbevelingen per tijdsvenster en de onderwerpen die tijdens de online bijeenkomst ter sprake zijn gekomen zijn er nog een aantal (minder specifieke) kansen die we kort willen benoemen.

Verhalen uit het veen

Tijdens het onderzoek zijn we verschillende sprekende verhalen tegengekomen over de Engbertsdijksvenen. Bijvoorbeeld over smokkelroutes door het veen, over neergestorte vliegtuigen tijdens WOII, over grensconflicten tussen de heerlijkheid Almelo en de Drieschichtige Marken, over branden in het veen, over schaapskuddes en conflicten tussen verveners en natuurbeheerders. In het kader van deze landschapsbiografie hebben wij deze verhalen niet kunnen verwerken. Het zou uiteraard mooi zijn om deze verhalen op te halen en te bundelen in bijvoorbeeld een boek of website. Er kan ook gedacht worden aan een interactieve kaart waarop mensen verhalen kunnen toevoegen of inloop-bijeenkomsten. Op deze manier blijft de herinnering aanwezig en komt de geschiedenis tot leven. Het zorgt bovendien tot een grote betrokkenheid van de bewoners. De vele smokkelroutes en andere verhalen uit de Tweede Wereldoorlog zijn een goede ingang om bewoners te betrekken bij het gebied.

Informatievoorziening en educatie

De nadruk ligt in de Engbertsdijksvenen momenteel op de natuurwaarde. Er is ruimte om het landschappelijke en cultuurhistorische verhaal meer uit te lichten. Dat gebeurt nu enkel in het Veenmuseum, waar met name de periode vanaf 1850 getoond wordt. Ook het verhaal van de prehistorie, de middeleeuwen en de nieuwe tijd is interessant. Aan de hand van bijvoorbeeld een website, een publiksboek, folders, thematische wandelroutes of informatiepanelen kan de informatievoorziening over het landschappelijke en cultuurhistorische verhaal van het gebied vergroot worden. Daarmee wordt wellicht ook een ander publiek bereikt, wat bijdraagt aan een breder draagvlak voor de ontwikkelingen. Een samenwerking met het Veenmuseum, het museum in Sibculo en het Dorpsarchief/Streekmuseum Kloosterhaar-Balderhaar ligt hier voor de hand.

Plannen buiten het Natura2000 gebied

In dit onderzoek zijn alleen de elementen binnen de huidige begrenzing van de Engbertsdijksvenen meegenomen. Mochten er in de toekomst (externe) maatregelen worden uitgevoerd die buiten het huidige plangebied vallen, dan is ten eerste aan te bevelen om daar ook cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek uit te voeren. Tijdens dit onderzoek zijn diverse elementen aan het licht gekomen die buiten het gebied vallen, maar wel zeer waardevol zijn. Zeker bij ingrepen aan de Paterswal of in de Balkenbeltsvenen is het belangrijk om rekening te houden met cultuurhistorische waarden.

Tenslotte willen we nog even wijzen op het feit dat hoewel er relatief weinig cultuurhistorische elementen aanwezig zijn in het gebied dat niet betekent dat de algehele landschappelijke en cultuurhistorische waarde laag zijn. Het is daarom juist van groot belang de elementen die er nog wel zijn te behouden en versterken. Zo blijft het verhaal van het landschap leesbaar.

 Kwetsbaar gebied
Geen toegang

Bibliografie

- Afdeling Natuur en Milieu. (2019). *Natura 2000-Beheerplan Engbertsdijksvenen (040) met gedeeltelijke herziening*. Zwolle: Provincie Overijssel.
- Amerongen, F. v., & Bootink, M. (1989). *Wegzijing en weerstanden van het veenpakket in de Engbertsdijksvenen. De waterhuishouding van een hoogveenrestant berekend uit waterbalansen*. Wageningen: Landbouwniversiteit Wageningen.
- Amerongen, F. v., Dijkma, R., & Schouwenaars, J. (1990). *Hydrologisch onderzoek in het hoogveengebied de Engbertsdijksvenen. Verslag van de belangrijkste resultaten en verzamelde gegevens in de periode 1987-1989*. Wageningen: WUR.
- Baan, I. (2012). *De Landschappen van Overijssel*. WBooks.
- Beek, R. v. (2010). *Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen*. Leiden: Sidestone Press.
- Beek, R. v. (2015). An Interdisciplinary Approach to the Long-Term History of Raised Bogs: a Case Study at Vriezenveen (the Netherlands). *Journal of Wetland Archaeology* 15, 1-33.
- Beek, R. v. (2017). De Nederlandse hoogvenen. Verleden, heden en toekomst. *Het Nederlands Landschap. Tijdschrift voor Landschapsgeschiedenis*, 35(2), 23-33.
- Benerink, G. (2017). *Archeologisch Bureauonderzoek en Plan van Aanpak Herinrichting Kloosterterrein Sibculo, Gemeente Hardenberg*. Heinenoord: SOB Research.
- Bouman, M., Bos, J., & Beek, R. v. (2013). *Van wildernis naar cultuurlandschap. Een reconstructie van de regionale vegetatieontwikkeling van Twente in het Holoceen*. Amersfoort: ADC ArcheoProjecten.
- Casparie, W. (1987). Bog trackways in the Netherlands. *Palaeohistoria*, 29, 35-66.
- Cornelissen, C. (1998). *Van grasmat tot Fliegerhorst. Een oorlogsdocumentatie over de luchtstrijd boven het oostelijk deel van Overijssel*. Oldenzaal.
- De Bont, C. (2008). *Vergeeten land: ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800-1350)*. Wageningen.
- De Engbertsdijksvenen: Een hoogveen spons temidden van haar burenen. (1995). *Verslag werkgroep Engbertsdijksvenen*.
- Dienst Landelijk Gebied. (2007). *Gebiedsuitwerking Engbertsdijksvenen, het Veenschap en omgeving*.
- Dijk, R. T., & Vonk, M. (2007). *Moderne devoten in monnikspij. Klooster en Colligatie van Sibculo 1406-1580*. Kampen: IJsselacademie.
- Ebbers, G., & Loo, H. v. (1992). *Bodemkaart van Nederland 1:50.000. Toelichting bij kaartblad 28 Oost - 29 Almelo - Denekamp*. Wageningen: Stichting voor Bodemkartering.
- (2017). *Gebiedsanalyse Engbertsdijksvenen Programmatische Aanpak Stokstof (PAS)*.
- Geel, B. v. (1978). A palaeoecological study of holocene peat bog sections in Germany and The Netherlands, based on the analysis of pollen, spores and macro- and microscopic remains of fungi, algae, cormophytes and animals. *Review of Paleobotany and Palynology* 25, 1-120.
- Gerding, M. (1995). *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550-1950*. Wageningen: Landbouwniversiteit Wageningen.
- Groenewold, P. (1985). *De Bruinehaar van vroeger tot nu*. Bruinehaar: Heemkunde Bruinehaar.
- Hilberink, H. (1985). *600 jaar Bergentheim*. De Krim/Hardenberg.
- Hosmar, J. (1981). *Graven in Vriezenveen's verleden*. Enschede: Witkam.

- Janssen, A., JR. von Asmuth, P. v., Brower, E., Ketelaar, R., & Terhürne, R. (2013). *De Engbertsdijksvenen. Advies van de Commissie van Deskundigen*. Zwolle: Provincie Overijssel.
- Killian, M., Plicht, J. v., & Geel, B. v. (1995). Dating raised bogs: new aspects of AMS 14C wiggle matching, a reservoir effect and climatic change. *Quaternary Science Reviews* 14, 959-966.
- Kloosterman, T.P (REASeuro). (2017). *Historisch Vooronderzoek Niet Gesprongen Explosieven. Overijssel PAS Cluster 1*. Riel.
- Kuile, G. T. (1947). *De opkomst van Almelo en omgeving*. Zwolle.
- Luchtmans, S., & Haak, D. (1725). *Oudheden en gestichten van het bisdom van Deventer*. . Leiden.
- Niekus, M. J., & Nagelvoort, B. K. (2018). Een vroeg-mesolithisch 'vuursteenatelier' uit de Engbertsdijksvenen, gemeente Twenterand. In H. Clevis, & S. Wentink, *Overijssels Erfgoed 2018. Archeologische en Bouwhistorische Kroniek* (pp. 75-90). Zwolle: SPA Uitgevers.
- P. Hermens, A. C. (2016). *Ruilverkaveling Vriezenveen. Investeren met kwaliteit*. Landschap Overijssel/Het Oversticht.
- Pleijter, G., & Rutten, G. (1976). *Ruilverkaveling Den Ham. Bodem, bodemgeschiktheid en landschap. Deel I en Deel II*. Wageningen: Stichting voor Bodemkartering.
- Post, G. (2015). Geen paal zonder kabaal. *Waver 't Vjenne*.
- Schinkelshoek, J. (2008). *Landschapsontwikkelingsplan Noordoost Twente en Twenterand. Gemeentelijke uitwerking: Gemeente Twenterand*. Goor: Eelerwoude.
- Soest, L. v., & Vermeij, M. (2012). *Onderneem 't in het veen. Landschapskwaliteit verhogen voor een recreatieve as in het (voormalige) hoogveen*. Velp: Hogeschool Van Hall Larenstein.
- Staatsbosbeheer. (1989). *Beheerplan Engbertsdijksvenen 1989-1999*.
- Stolp, J. (1989). *Bodemkaart van Nederland: schaal 1:50.000. Toelichting bij de kaartbladen 22 West Coevorden en 22 Oost Coevorden*. Wageningen: Staring Centrum.
- Stouthamer, E., Cohen, K. M., & Hoek, W. (2015). *De vorming van het land. Geologie en geomorfologie*. Utrecht: Perspectief Uitgevers.
- Visscher, W. (2003). *Een wereld van turf. De Overijsselse turfindustrie en veenondernemingen in de hoge venen van Overijssel*. Gouda.
- Vosselman, J. (2018). *Plangebied Engbertsdijksvenen; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek. RAAP Rapport 3395*. Weesp: RAAP.
- Witte, G. d. (sd). *Ontstaansgeschiedenis van Westerhaar-Vriezenveensewijk. Het ontstaan en de ontwikkeling van het tweelingdorp en haar omgeving*.
- Witteboer, S. v. (2017). *Veranderend platteland. Hoe agrarische modernisering het Twentse platteland veranderden en hoe die veranderingen werden beleegd (1800-1985)*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Zwijnenberg, G. (2007). *Stroomgebiedactieplan Omgeving Engbertsdijksvenen 2006-2016*.

Websites

www.engbertsdijksvenen.eu

www.engbertsdijksvenen.nl

www.dorpsarchiefkloosterhaar.com

www.veenmuseum.nl

Lijst met afbeeldingen

Foto voorpagina: Cultuurland Advies

Foto inhoudsopgave: Cultuurland Advies

Topografische overzichtskaart: Open Topo

Landschapsmatrix: Cultuurland Advies

Afb. 1.1: Cultuurland Advies

Afb. 1.2. Actueel Hoogtebestand Nederland (via ESRI). Cartografie: Cultuurland Advies

Afb. 1.3. Geomorfologische kaart ESRI NL. Cartografie: Cultuurland Advies

Afb. 1.4. Paleogeografische kaarten Peter Vos, via archeologiein nederland.nl. Cartografie: Cultuurland Advies

Afb. 1.5 Stouthamer et al. 2015, fig 9-8

Afb. 1.6. Bodemkaart ESRI NL. Cartografie: Cultuurland Advies

Afb. 1.7 Ten Have (1648) via CWK Provincie Overijssel

Afb. 1.8 Vormgeving Peter Hermens – Werkend Landschap

Afb. 1.9 www.archeologieoverijssel.nl/vondst-van-overijssel-gemeente-twenterand

Afb. 1.10. Cartografie: Cultuurland Advies en Landschap Overijssel.

Afb. 2.1 Cultuurland Advies

Afb. 2.2 Ten Have (1648) via CWK Provincie Overijssel, bewerking Cultuurland Advies

Afb. 2.3 De Bont 2008

Afb. 2.4 Caerte vant Vriesenveene (1632)

Afb. 2.5 HISGIS Overijssel. Cartografie Landschap Overijssel en Cultuurland Advies

Afb. 2.6 Topografisch Militaire Kaart 1850

Afb. 2.7 Caerte vant Vriesenveene (1632)

Afb. 2.8 HCO inv.nr. 0214-2512

Afb. 2.9. 19e eeuwse gravure uit Duitsland. Wikimedia Commons

Afb. 2.10 Caerte van het Vriesenveense Sallandse Bentheimse en der drieschichtige marken' 1757

Afb. 2.11 canonvannederland.nl/nl/overijssel/twente/vriezenveen/turfschippers

Afb. 2.12 HCO inv.nr. 0214-2501

Afb. 2.13 Overzichtskaart Tijdsvenster 2. Cartografie Cultuurland Advies en Landschap Overijssel, op basis van HISGIS en CWK

Afb. 3.1 Cultuurland Advies

Afb. 3.2 TMK en Topografische kaart 2020 via Topotijdreis.nl

Afb. 3.3. Cartografie Cultuurland Advies op basis van TMK, Bonnebladen en huidige topografische kaarten via ESRI Nederland

Afb. 3.4 <https://www.canonvannederland.nl/nl/overijssel/twente/vriezenveen/het-veenkanaal>

Afb. 3.5 Cartografie Cultuurland Advies

Afb. 3.6 Foto Cultuurland Advies

Afb. 3.7 Luchtfoto 2020 ESRI Nederland

Afb. 3.8 Historische foto aangeleverd door Freddie Ekkel (Dorpsarchief/Streekmuseum Kloosterhaar-Balderhaar)

Afb. 3.9 Twentsche Courant van 26 februari 1919 (via delpher.nl)

Afb. 3.10 delpher.nl

Afb. 3.11 Actueel Hoogtebestand Nederland 3.

Afb. 3.12 www.canonvannederland.nl

Afb. 3.13. Staatsbosbeheer

Afb. 3.14 Overzichtskaart Tijdsvenster 3. Cartografie Cultuurland Advies op basis van Bonnebladen, TMK en CWK

Afb. 4.1. Cultuurland Advies

Afb. 4.2 Waarderingskaart Cultuurland Advies en Landschap Overijssel

Afb. 4.3 Cultuurland Advies

Afb. 4.4 Cultuurland Advies

Afb. 5.1 Cultuurland Advies

Afb. 5.2 Cultuurland Advies

Afb. 5.3 Cultuurland Advies

Afb. 5.4 www.heemkunde-ootmarsum.nl

Afb. 5.5 Landschap Overijssel

Afb. 5.6 Cultuurland Advies

Afb. 5.7 Cultuurland Advies

Lijst met archiefbronnen

Een gedeelte van onderstaande archiefstukken zijn reeds gebruikt voor dit onderzoek. Voor de meeste stukken geldt echter dat ze alleen kort bekeken zijn, maar te omvangrijk bleken om nu te verwerken.

Historisch Centrum Overijssel

0029 Hoge Bank en Klaring van Overijssel

- 1 'Abriss der marchsnaedt wegen der playe, tuischen die marken Giesteren undt Almelo', kaart van de grensscheiding tussen de heerlijkheid Almelo en de marke Geesteren, door Johan Westenberg, 1627
 - 5 Schetskaart van de limieten van de marke Hellendoorn in verband met het aangraven van turfland door inwoners van Hellendoorn; met legendum, [ca. 1548]
19. 'Caerte van 't Vriesenveene', gedetailleerde schetskaart van Vriezenveen vanaf de scheiding met Wierden tot aan de 'Bavexbeek', gelijktijdig afschrift, [1627]. Met dorsaal een proces-verbaal van de landmeter Gysbert Sassen over de waargenomen toestand, [1627]

0214 – Huis Almelo

- 1393 Register houdende vergunningen tot het vervenen in de Bruinehaarse venen, 1843-1847.
- 1403 Register van verveners in het Gravenveen, met vermelding van het betaalde bedrag per vergunning, 1919.
- 1476 Stukken betreffende een geschil tussen de heer van Almelo en enige inwoners van Sibculo over het bezit van enig land liggende tussen de Balderhare (Ballerhaar) en de Kloosterdijk (Kortendijk), waarop de inwoners van Sibculo boekweit hadden gezaaid dat de heer van Almelo had doen weghalen, 1749-1798.
- 1477 Stukken betreffende een geschil tussen Ridderschap en Steden van Overijssel en de heer van Almelo over de grenzen van de heerlijkheid Almelo bij Bruinehaar, 1763-1783.
- 1486 - 1489 Stukken betreffende het geschil tussen de heer van Almelo en de buurmannen van de Drieschichtige marke over de grensscheiding tussen de heerlijkheid Almelo en voornoemde marke bij de Bavesbeek, 1702-1728. Met retroacta, 1627 en 1651. Met kaart.
- 1491 Stukken betreffende de grensscheiding bij Bruinehaar tussen de heer van Almelo en de burens van Geesteren, 1806. Met retroacta, 1645-1767. Met kaart.
- 2318 - 2321 Stukken betreffende het geschil tussen de eigenaren van de landerijen van het voormalige klooster Sibculo, waaronder de vrouwe van Almelo, en de inwoners van de omliggende plaatsen over het gebruik van de rond het klooster liggende wilde gronden, 1798-1807. Met bijlagen en retroacta, 1749- 1798.
- 2491 Stukken betreffende het geschil tussen de heer van Almelo en de burens van de Drieschichtige marke over een door de heer van Almelo nieuw gebouwd huis op de Bruinehaar, 1711 en 1712.
- 2493 Register van onroerende eigendommen van de heer van Almelo in de buurschap Bruinehaar, [tweede kwart 19e eeuw].
- 2495 Staat van de boerderijen op de Bruinehaar met aantekening of deze in eigendom zijn of dat de opstallen aan de pachters behoren, [ca. 1902]. Met kaart.
- 2501 Stukken betreffende de verschillende onenigheden onder de inwoners van Vriezenveen over het gebruik van het zogenaamde "superplus" aldaar, 1657-1760
- 2502 Akte van levering door Adam van Oostendorp en zijn vrouw Hadewich Derks aan de heer van Almelo van twee akkers land in de Oosterhoeve, 1660.
- 2504 Stukken betreffende het geschil tussen de heer van Almelo en de bewoners van de Oosterhoeve te Vriezenveen over de eigendom van diverse landerijen op het "superplus" te Vriezenveen, 1667-1669. Met retroacta 1575, 1639 en 1644
- 2505 Akte van verdeling tussen de heer van Almelo en de vijf zogenaamde "oostenaers", te weten Berend J. Scholten, Jan Ooster, Luichien Freriks, Arend Hendriks en Jan Kluppels, van het land te Vriezenveen, dat na de eigenlijke verdeling van de woeste gronden tussen de heer van Almelo en de inwoners van Vriezenveen was overgeschoten en genoemd wordt het "superplus", 1687.
- 2506 Stukken betreffende de verpachting van de boekweitakkers op het "superplus" te Vriezenveen, 1699-1756

2508 Akte van verpachting door de heer van Almelo aan een negentiental inwoners van een aantal akkers veengrond, tussen de Bavesbeek en de Kalenbeek, 1716.

2509 Lijst van akkers in de Oosterhoeve tot aan het Rentmeestersstuk, met vermelding van de namen van de pachters en de andere eigenaren, 1719

2511 Stukken betreffende de ontvangsten die Adolf H. Bartelink heeft gehad namens de heer van Almelo over het plaatsen van bijen op de Bruinehaar, 1766-1778

2512 Lijst van alle schapen die gehouden worden door de boeren en keuters woonachtig op de Bruinehaar, opgesteld in opdracht van de heer van Almelo, 1771.

2513 Staat van de verpachte akkers in de Bruinehaar, achter het klooster Sibculo en in andere woeste gebieden, welke in 1781 en 1782 voor het eerst zijn ingezaaid, 1782. Met een bijlage.

2515 Stukken betreffende het bezwaar ingebracht bij de gouverneur van Overijssel door de heer van Almelo tegen de door het gemeentebestuur van Vriezenveen voorgenomen aanleg van een turfvaart langs de Paterij richting Sibculo, 1815. Met 5 schetsen

2517 Memorie voor de ontginning van de Bruinehaarse venen en de daarbij benodigde aanleg van een kanaal van daar naar het kanaal Almelo-Zwolle, 1905. Met bijbehorende tekeningen en kaart..

2519 Stukken betreffende het overleg gepleegd door de heer van Almelo en de rentmeester van het huis Almelo over een eventuele oprichting van een ontginningsmaatschappij samen met Isaac A. van Roijen tot exploitatie en ontginning van de Bruinehaarse venen, 1918. Met enkele schetsen.

2520 Stukken betreffende de onteigening van gronden van de heer van Almelo in verband met de aanleg van de kunstweg van Vriezenveen naar Bruinehaar, 1923. Met schetsen.

2821 Stukken betreffende de aanleg van een nieuwe weg door het veen, 1654-1660. Met een retroactum, 1642.

2823 Rekest van de inwoners van de Oosterhoeven te Vriezenveen aan de heer van Almelo om de andere inwoners van Vriezenveen te verbieden met schapen over de Hoevenweg te gaan, omdat de weg hierdoor geheel wordt vernield en onbruikbaar gemaakt, [ca. 1740].

3228 Tussen de ingezetenen van het kerspel Vriezenveen en Geert Roberink te Geesteren over het onrechtmatige afmaaien van boekweit in het veen bij de Bavesbeek, 1676-1687. Met een retroactum, 1599.

3259 Stukken betreffende het onrechtmatig ontginnen van veengronden in de Striepe door enige inwoners aldaar, 1765. Met een retroactum, 1686.

3291 Publicatie van de goedsheren en erfgenamen van de marke houdende het verbod van turfsteken op de venen achter de Striepe, 1712.

575.4663 Stukken van het voor Ridderschap en Steden gevoerde proces tussen de provinciale meiers van Sibculo, en A.P.Z. graaf van Rechteren Almelo. Proces over de possessie van het gebruik van de veenakkers tussen de Bruine Haar en het klooster Sibculo, langs de dijk van de Striepe naar het klooster, op last van de heer van Almelo aangewezen om te worden verpacht, 1758 - 1759.

0622 Veenderij Erven Mr. I.A. van Roijen, N.V.

0580 Maatschappelijke Veenderij Rusland en Nieuwe Turfvaart te Vriezenveen

Nationaal Archief

2.11.5144 Inventaris van het archief van de Centrale Organisatie van het Staatsbosbeheer, 1945-1989

2046 Engbertsdijksvenen, 1959-1979. Met 3 tekeningen, aan te vragen onder inv.nrs. 13752 - 13753 en 31059

3540-3541 Engbertsdijksvenen. 1963-1987

2.11.5191 Inventaris van het archief van de Natuurwetenschappelijke Commissie, 1923-1997

1070, 6421-6424 Engbertsdijksvenen (O). 1963

2.11.5147 Inventaris van het archief van de Centrale Organisatie van het Staatsbosbeheer, 1990-1995

962 Onderzoek naar de muggenplaag in het object Engbertsdijksvenen, regio Overijssel. 1986-1994

959 Engbertsdijksvenen, 1993

2.11.5098 Inventaris van het archief van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij: Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer (NMF), 1978-1994

74 Natuurmonument Engbertsdijksvenen, gemeente Vriezenveen, 1984-1989

828 Natuurreservaten Barger- en Dalerveen en Engbertsdijksvenen, gemeenten Schoonebeek en Vriezenveen, 1984-1988

884 Natuurreservaat Engbertsdijksvenen, gemeente Vriezenveen, 1985-1989

1162 Engbertsdijksvenen, 1987-1989

2.11.5190 Inventaris van het archief van de Natuurbeschermingsraad, 1946-1997

654, 3092-3096 Engbertsdijksvenen (O), 1981 - 1994

2.11.5146 Inventaris van het archief Beheersplannen van Staatsbosbeheer, 1945-1995

918 Vriezenveen, object Engbertsdijksvenen; beheersplan 1989 - 1999, met planboek.

2.11.5145 Inventaris van de Vouwkaarten van Staatsbosbeheer, 1945-1995

965 OKW reservaat: Engbertsdijksvenen; soort: overzichtskaart; schaal 1:2.500. 1963

175 Provincie: Overijssel; natuurreservaat: Engbertsdijksvenen (noordelijk gedeelte); soort: luchtfotokaart; schaal 1:5.000. 1986

176 Provincie: Overijssel; natuurreservaat: Engbertsdijksvenen (zuidelijk gedeelte); soort: luchtfotokaart; schaal 1:5.000. 1986

